

Plagen en om liefde vragen

Een analyse van het thema 'godsdienst' in
De avond is ongemak (2018) van
Marieke Lucas Rijneveld

Stiene Prinsen

Masterproef aangeboden binnen de opleiding
master in de Taal- en Letterkunde

Promotor: prof. dr. Dirk De Geest

Academiejaar 2018-2019

286895 tekens

Ik verklaar me akkoord met de code of conduct van de faculteit Letteren voor
geloofwaardig auteurschap.

Abstract

Deze masterscriptie biedt een analyse van het thema ‘godsdiens’ in de debuutroman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld. De roman vertelt het verhaal van een gereformeerd boerengezin dat uiteenvalt na het overlijden van de oudste zoon. Het hoofdpersoon Jas laat zich leiden door een religieuze schuldneurose waarbij ze sterke twijfels uit omtrent het bestaan van God. Ze heeft het gevoel dat Hij niet aanwezig is. Hoewel het lijkt dat ze zich steeds meer distantieert van de Almachtige Vader, komt ze toch steeds dichter bij Hem te staan. De ijzigheid van de godsdiens en het verlangen naar liefde en affectie vormen de rode draad doorheen het verhaal. Om het thema ‘godsdiens’ te bespreken, zal er eerst een algemeen kader worden geschetst dat de roman situeert in een bevindelijk gereformeerd milieu. Daarna zoomt de inhoudelijke analyse in op de religieuze ruimte, de personages en hun Bijbelse overeenkomsten, het Exodusverhaal en het verband tussen de psychoanalyse en godsdiens. Omdat er tot nog toe weinig secundaire literatuur over de roman bestaat, is de inhoudelijke analyse gebaseerd op eigen inzichten die gestaafd worden aan de hand van citaten uit de roman. Deze scriptie hoopt, naast een inhoudelijke analyse van de roman, ook een beeld te schetsen van de bevindelijk gereformeerde samenleving.

Dankwoord

Het langverwachte moment is aangebroken. Met dit dankwoord leg ik de laatste hand aan mijn masterscriptie. Daarmee rond ik niet alleen mijn scriptie af, maar ook mijn studie Taal- en Letterkunde waarop ik met vele mooie herinneringen kan terugblikken. Ik heb met erg veel plezier aan het onderwerp van deze masterproef gewerkt. Het is een thema waarmee ik mijn studie op een mooie manier kan afsluiten. In dit dankwoord wil ik dan ook heel graag iedereen bedanken die zijn steentje heeft bijgedragen bij het tot stand komen van deze masterproef.

Bovenal wil ik graag mijn promotor Dirk De Geest bedanken. Hoewel mijn thesisparcours niet erg vanzelfsprekend was, stond hij steeds klaar om mijn scriptie na te lezen en in goede banen te leiden. Zijn deur stond altijd open om mij te voorzien van snelle, uitvoerige en vooral nuttige feedback. De vrijheid die hij me gaf en de expertise die hij me kon bieden waren erg waardevol. Dankzij zijn hulp heb ik mijn scriptie tot een goed einde kunnen brengen.

Uiteraard wil ik ook graag mijn lieve ouders bedanken. Zij gaven me de kans om deze studie Taal- en Letterkunde aan te vangen. Overigens stonden ze altijd voor me klaar wanneer ik hen nodig had. Niet alleen tijdens het schrijven van deze scriptie, maar tijdens mijn hele studiecarière waren zij mijn rots in de branding. Hun steun en wijze raad waren onvoorwaardelijk. Ook mijn vrienden en mijn zus verdienen een welverdiende plaats in dit dankwoord. Ze stonden altijd voor me klaar. Dankzij hun bemoedigende woorden vlotte het schrijfproces met zienderogen.

Een welgemeende dankjewel!

Inhoudsopgave

Abstract	i
Dankwoord	ii
Inleiding	1
1 Situering	3
1.1 De bevindelijk gereformeerden: een korte schets van een eigenzinnige groepering	4
1.2 Typische kenmerken van de bevindelijk gereformeerden	6
1.2.1 De bevinding, bekering en predestinatie	6
1.2.2 De representatie van God en van Gods Woord	8
1.2.3 Andere godsdiensten	12
1.2.4 De rol van de dominee.....	13
1.2.5 De ouderlingen	15
1.2.6 Distantie ten opzichte van de buitenwereld: vermaak, nieuwe media en kennis	16
1.2.7 Genderverhoudingen	22
1.2.8 Anticonceptie.....	24
1.2.9 De kleding	25
1.2.10 Arbeidsethos vs. zondagsrust	28
1.2.11 Het avondmaal.....	29
1.2.12 De catechisatie.....	30
1.2.13 Familiebanden vs. ascese.....	31
1.2.14 Slotbeschouwing.....	32
2 Romanpersonages en hun Bijbelse overeenkomsten.....	34
2.1 De kinderen in het gezin.....	34
2.2 Matthies	34
2.3 De vader.....	35

2.4	Jas	37
2.5	De Verlosser	41
3	Exodus	44
3.1	Plagen	47
3.2	De tien geboden	52
3.2.1	“Gij zult geen andere goden hebben”	53
3.2.2	“Gij zult geen afgodsbeelden maken”	54
3.2.3	“Gij zult de naam van God niet misbruiken”	56
3.2.4	“Gedenk de sabbat en houd hem in ere”	57
3.2.5	“Eer uw vader en moeder”	57
3.2.6	“Gij zult niet moorden”	58
3.2.7	“Gij zult geen overspel plegen”	59
3.2.8	“Gij zult niet stelen”	61
3.2.9	“Gij zult geen valse getuigenis afleggen”	61
3.2.10	“Gij zult de vrouw van uw medemens niet begeren”	64
3.2.11	Slotbeschouwing.....	65
4	Religieuze ruimte	67
4.1	Het dorp: een <i>community</i>	67
4.2	Het woonerf: een <i>community</i> in een <i>community</i>	68
4.3	Kerk en school.....	70
4.4	Een horizontale oppositie: de overkant en zijn symbolische lagen	71
4.5	Jas en de zoektocht naar zichzelf in de ruimte	75
4.6	Een verticale oppositie: God vs. de onderwereld	76
5	Psychoanalyse en religie.....	79
5.1	De religieuze schuldneurose.....	79

5.2	Driften en verlangens	84
5.2.1	Seksualiteit	85
5.2.2	Doodsdrift.....	90
5.2.3	Wedergeboorte	91
	Conclusie.....	98
	Bibliografie.....	100

Inleiding

“[...] en ik vroeg aan God of hij niet alsjeblieft mijn konijn maar mijn broer Matthies kon nemen: ‘Amen’” (Rijneveld 22)

Met deze gedachte van het hoofdpersonage Jas lijkt het hele verhaal te beginnen. Haar onschuldige gedachte wordt werkelijkheid wanneer grote broer Matthies verdrinkt bij een schaatswedstrijd. Verdriet neemt in het gezin de overhand, liefde wordt een onbestaand begrip. De gezinsleden verliezen niet alleen elkaar, maar ook zichzelf.

De roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld vertelt het verhaal van Jas, een jong meisje dat opgroeit in een dorp en gezin waar de gereformeerde kerk heer en meester is. Wanneer haar oudste broer sterft, raken alle gezinsleden de pedalen kwijt. Het gezin valt uit elkaar en ieder zoekt zijn eigen weg om aan de donkere realiteit te ontsnappen. Haar ouders klampen zich halsstarrig vast aan de godsdienst. Broer Obbe en zusje Hanna tasten samen met Jas de grenzen van de seksualiteit en de dood af in een poging te kunnen ontsnappen. Het hoofdpersonage Jas staat aan het begin van een puberale strijd waarin ze op zoek is naar zichzelf. Om zichzelf lief te hebben, heeft ze echter nood aan pure ouderliefde. Door de allesoverheersende strenge en kille godsdienst en het hartverscheurende verdriet van de ouders om het verlies van hun oudste zoon, is er van die ouderliefde echter maar weinig te merken. Jas verliest zichzelf steeds meer. Van haar ouders krijgt ze weinig liefde, maar ook God lijkt haar niet goed gezind te zijn. Ze voelt alleen maar Zijn afwezigheid en ze ontwikkelt een angst voor een straffende God, die de dood zal brengen.

Naast het verhaal van een verlies en een zoektocht naar liefde, God en de dood, toont deze roman ook een treffend maatschappijbeeld van een ‘zware’ geloofscultuur. Het dorp waar het gezin woont, is een streng gereformeerd boerendorp waar de dominee de macht in handen heeft. Trouw komen alle dorpelingen naar de zondagsdiensten en vereren de dominee als ware het God zelf. Leven doe je niet voor jezelf, maar voor God. Aan Hem moet de mens zijn schuld inlossen. Het leven is dan ook een periode van lijden en zwaarmoedigheid in afwachting van Gods oordeel. Voor liefde en plezier is bij hen geen plaats. Dat is althans de spiegel die de godsdienst zijn gelovigen voorhoudt.

Deze masterscriptie zal geen klassieke narratologische studie bieden, maar integendeel net in het teken staan van het thema ‘godsdienst’ dat in al zijn facetten besproken zal worden. De structuur van de scriptie is als volgt. Eerst wordt een algemeen kader geschetst dat de roman situeert in tijd en ruimte. Daarbij worden tevens de typische kenmerken van de bevindelijk gereformeerden uitgelicht en toegepast op de roman om aan te tonen dat het verhaal zich afspeelt in een bevindelijk gereformeerd milieu. Vervolgens zal de scriptie inzoomen op de inhoudelijke analyse van de roman. Er volgt eerst een hoofdstuk over de

personages en hun overeenkomsten met Bijbelse figuren. Daarna worden de gelijkenissen tussen de roman en het Exodusverhaal toegelicht. Vervolgens volgt een hoofdstuk over de religieuze ruimte. In het laatste hoofdstuk komt de toepassing van de psychoanalyse op de religie aan bod. De scriptie sluit af met een allesomvattende conclusie, die alle hoofdstukken tracht samen te brengen.

De avond is ongemak is de debuutroman van Marieke Lucas Rijneveld. Ze debuteerde reeds in 2015 met de dichtbundel *Kalfsvlies* waarvoor ze de C. Buddingh'-prijs in ontvangst mocht nemen voor het beste poëziedebuut. Met reeds dergelijke debuten op haar palmares, geldt Rijneveld absoluut als een van de nieuwste waardevolle verrijkingen voor de Nederlandstalige literatuur. Marieke Lucas Rijneveld was te gast bij verschillende literaire events zoals Saint Amour, Nacht van de Poëzie, Crossing Border en Lowlands. Ook werden haar verhalen en gedichten verspreid in verschillende literaire tijdschriften zoals *De Revisor* en het *Hollands Maandblad*. In januari 2019 kwam haar tweede dichtbundel *Fantoommerrie* uit (Website Rijneveld g.p.). De ongeremde beeldspraak, metaforiek, symboliek en rijkelijke associaties lijken typisch te zijn voor Rijnevelds stijl (de Veen g.p.). Zowel *De avond is ongemak* als *Kalfsvlies* zijn erg levendige en fantasierijke werken die de verbeelding letterlijk doen spreken.

Rijneveld groeide zelf op in een gereformeerd boerengezin, weliswaar minder streng dan het gezin uit de roman. Net als het hoofdpersonage stierf ook haar broer op jonge leeftijd. Hoewel er veel overeenkomsten zijn tussen Jas en de auteur mag de roman niet als autobiografisch beschouwd worden, zo vertelt ze zelf. Het blijft een fictief verhaal, doordrongen van magie en fantasie. Van een absolute en onvoorwaardelijke toewijding aan het geloof in God is bij Rijneveld geen sprake meer. Toch is ze haar geloof niet helemaal kwijt geraakt en wil ze niet aannemen dat er helemaal niets bestaat. Ze constateert zelf dat godsdienst de mensen niet per se dichter bij elkaar brengt, maar geen God drijft de mensen misschien wel nog meer uit elkaar (Moeliker g.p.).

“[...] als je God niet hebt om tegen te praten, ga je misschien naar elkaar toe. Voor kinderen is het moeilijk als ouders niet met ze praten, maar wel met God, iemand die je niet ziet. Je kunt denken: als God er niet was, hadden ze misschien tegen ons gepraat. Maar het had ook gekund dat wanneer God er niet was, ze nog verder waren afgegleden. Je weet het gewoon niet, het is kiezen tussen twee kwaden.” (Rijneveld in interview Moeliker g.p.)

Gezien deze scriptie een analyse vormt van een specifieke roman waarover tot nog toe geen analyses zijn gepubliceerd, is dit werk gebaseerd op eigen bevindingen en interpretaties. Daarnaast werd er wel gebruik gemaakt van externe bronnen om deze veronderstellingen te staven en om de gereformeerde cultuur te schetsen. Daarenboven wordt de inhoudelijke analyse steeds gestaafd met citaten uit de roman, die de persoonlijke interpretaties kracht bijzetten.

1 Situering

Vooraleer de inhoudelijke analyse aanvangt, zal eerst het milieu waarin de roman zich afspeelt verhelderd worden. Er zijn enkele duidelijke aanwijzingen te vinden die het verhaal in een gereformeerd milieu situeren.

“Op zowel zijn sterfdag als zijn verjaardag gaan we met zijn allen naar de begraafplaats naast de gereformeerde kerk, waar de dood naar coniferen ruikt.” (Rijneveld 208)

“In de gereformeerde kerk aan de dijk zitten we altijd op de voorste bank [...]” (Rijneveld 71)

Het gezin is echter niet zomaar gereformeerd, maar streng gereformeerd. Jas wordt namelijk voor zwarte kous uitgescholden. Het begrip ‘zwarte kousen’ is een enigszins denigrerende benaming voor de bevindelijk gereformeerden die vooral in de volksmond gebruikt wordt (van Amerongen g.p.). De bevindelijk gereformeerden zijn veel vromer dan andere gereformeerde godsdiensten, wat in de loop van dit hoofdstuk nog uitgebreid aan bod zal komen.

“En ik op een dag net als de zwarte kousen, waarvoor ik weleens uit word gescholden door klasgenoten [...]” (Rijneveld 153)

“Ik houd niet van knotjes, het zit veel te strak en we worden dan nog vaker voor ‘zwarte kous’ uitgescholden [...]” (Rijneveld 164)

In wat volgt wordt een algemeen kader uiteengezet om de godsdienst van de bevindelijk gereformeerden te schetsen. De bevindelijk gereformeerden behoren tot de orthodox-protestantse stroming binnen het christendom. Ze leiden een erg vroom bestaan. Hun godsdienst fungeert als de leidraad van hun leven. Het centrale punt binnen hun geloofsopvatting is de persoonlijke toepassing van de leer. Ze willen het geloof ervaren of bevinden (Van Dijk 10). Alleen door een existentiële ervaring kan een bekering plaatsvinden (Bouwman 10). De ware leer bestaat erin dat de mens zijn zonde en ellende onder ogen komt. Daarna kan hij bekeerd worden en zal hij niet naar de hel gaan (Van Dijk 44). Dat centrale gedachtegoed zal later in dit hoofdstuk nog uitgebreider aan bod komen, alsook de andere typische kenmerken van deze godsdienstige groepering die hen onderscheidt van andere godsdienstige gemeenschappen. Daarbij zal er telkens een link gelegd worden met de roman *De avond is ongemak* om aan te tonen dat het verhaal zich afspeelt in een bevindelijk gereformeerde kring.

1.1 De bevindelijk gereformeerden: een korte schets van een eigenzinnige groepering

De bevindelijk gereformeerden vinden hun ontstaan in de Nadere Reformatie, die tot stand gekomen was na de Synode van Dordrecht rond het jaar 1620. De Synode van Dordrecht is voor de gereformeerden ook van belang omdat de Statenvertaling, het belangrijkste boek in hun leven, daar ontstaan is (Van Dijk 76). De Nadere Reformatie volgde op de Reformatie waar protestanten zich onder leiding van Luther en Calvijn afscheidden van de rooms-katholieke kerk. De bevindelijk gereformeerden zijn dus ontsproten aan de Nadere Reformatie. Het fundament van hun leer ligt bij de calvinistische predestinatieleer (Janse 70-73). Met de Afscheiding van 1834 hebben verschillende zelfstandige gereformeerde kerken zich losgemaakt van de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit gebeurtenis was cruciaal voor het ontstaan van de talloze kleinere reformatorische kringen zoals ze nu nog bestaan (Bouwman 66 & van der Meiden 138-139). Na de Afscheiding bleven verschillende gemeenschappen zich van elkaar losmaken, met als gevolg het ontstaan van talrijke kleine kerkjes die naast elkaar hun eigen waarheid verkondigen (Van Dijk 100). Door deze talloze afsplitsingen bestaan er heel wat onderverdelingen. Zo zijn er bijvoorbeeld de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten, de Vrije Gereformeerde Gemeente, de Vrije Hervormde Evangelisatie en de Vrije Oud-Gereformeerde Gemeente. (Van Dijk 13-14). De vele afscheidingen zijn typisch voor de zwartekousenkerken. Wanneer er zich onenigheden voordeden, vertakten ze zich al snel in nieuwe gemeenschappen (van der Meiden 151). Die verschillende onderverdelingen situeren zich op een spectrum van gematigd aan de linkervleugel tot extreem vroom aan de rechtervleugel. De meeste groeperingen situeren zich ergens in het midden van het spectrum (Janse 65). De rechtseren groeperingen hebben een duidelijk afgelijnde visie op wat de waarheid is en zijn meer uitgesproken in hun geloofsbeleving (Van Dijk 16). Een voorbeeld van de gematigde linkerflank zijn de Gereformeerde Gemeenten. De Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland bevinden zich daarentegen eerder aan de extremere rechterflank (Janse 66-67).

De bevindelijke christenen hebben in de loop van de geschiedenis heel wat bijnamen gekregen. Buitenstaanders noemen hen vaak de 'zwaren', naar hun zware opvattingen van het geloof en hun zwaarmoedige levensstijl waarin geen plaats is voor plezier (Van Dijk 12). Verder worden ze ook wel de 'fijnen' of de 'preciezen' genoemd omdat ze hun waarheid als de enige juiste zien. Ze staan niet open voor andere inzichten of opvattingen (Van Dijk 13). Door buitenstaanders worden ze ook weleens de 'zwarte kousen' genoemd, naar hun donkere kledingkeuze. Ook 'christenfundamentalisten' is een benaming die hen van buitenaf wordt toegewezen. Die naam verwijst eveneens naar de strenge leer die ze volgen

(Van Dijk 11-12). Zelf noemen ze zich liever reformatorisch omdat het begrip ‘gereformeerd’ een negatieve bijklank voor hen heeft (Janse 64-65).

De bevindelijk gereformeerden leven heel erg in hun eigen ideale leefwereld. Ze hebben een eigen visie op de wereld en streven hun eigen idealen na. Zo hebben ze een eigen politieke partij, genaamd de SGP (Janse 89-90). SGP staat voor Staatkundig-Gereformeerde Partij. De partij wil politiek voeren door de Bijbelse normen strikt te volgen. Ze beogen een theocratische regering die gebaseerd is op de geopenbaarde ordening van God in de Bijbel. Aan de ene kant keren ze zich tegen de vermenging van kerk en staat. Aan de andere kant, willen ze geen scheiding tussen politiek en geloof gezien ze hun politieke argumenten willen baseren op het geloof (Parlement: SGP g.p.). Voor de SGP staat vooral het opvolgen van Gods wet centraal en niet zozeer het beschermen van de belangen van de bevindelijk gereformeerden (Janse 90). Naast een eigen politieke partij hebben de reformatorische kringen ook hun eigen scholen opgericht. Op die manier komen de jongeren zo min mogelijk in contact met andere invloeden of wereldse verlokkingen en is er meer zekerheid dat hun cultuur en geloofsovertuiging overeind blijven binnen een moderne maatschappij (Van Dijk 148).

Naast een eigen politieke partij en eigen scholen hanteren ze ook een eigen taalgebruik, de tale Kanaäns. Die taal is gebaseerd op de geschriften uit de Statenvertaling (van der Meiden 20-21). Die Statenvertaling is volgens de reformatorische bevolking de enige juiste vertaling van het Woord van God (Van Dijk 96). De tale Kanaäns wordt gekenmerkt door een erg archaisch taalgebruik (Van Dijk 58). Om de taal te begrijpen, dient men erin opgevoed te zijn (van der Meiden 21). De tale Kanaäns is vooral belangrijk voor de dominee en de bekeerden. De dominee dient het Woord van God te eren door tijdens de preek zwaarder taalgebruik met oude begrippen en zegswijzen te gebruiken in plaats van vlotte, alledaagse taal (Van Dijk 96). De archaische tale Kanaäns verdwijnt echter steeds meer uit het leven. Het is tegenwoordig niet meer nodig de taal te beheersen om bekeerd te kunnen worden, maar de erkenning gebeurt wel sneller bij een bekeerde die de tale Kanaäns onder de knie heeft. Hoewel het taalgebruik steeds meer verdwijnt, zorgt het wel nog voor een gevoel van vertrouwen en herkenning onder de reformatorische bevolking. Het blijft een kenmerk van de bekering of bevinding bij de reformatorische bevolkingsgroepen (Van Dijk 59). In de roman van Rijneveld is die typische archaische taal minder aanwezig, hoewel het taalgebruik van de personages toch nog sterk gelinkt is aan de godsdienst. Jas denkt bijvoorbeeld vaak aan citaten uit de Bijbel die oma haar ooit heeft verteld; en wanneer vader of moeder boos zijn op haar, verwijzen ze vaak naar God en de zonden.

De bevindelijke christenen situeren zich in Nederland in de zogeheten Bijbelgordel, of de Bible Belt. Dat is een strook die schuin doorheen Nederland loopt, van Zeeland tot Overijssel, en bekend staat om zijn vele streng gereformeerde inwoners (Kleinjan g.p.). Het dorp waarin *De avond is ongemak* zich afspeelt, wordt niet bij naam genoemd. Er zijn wel enkele aanwijzingen te vinden die erop duiden dat het verhaal zich in een dorpje in Fries-

land zou voltrekken. Zo noemt Jas haar schaatsen haar “Friese doorlopers” (Rijneveld 14 & 17) en eet ze bij dominee Renkema “Friese ontbijtkoek” (Rijneveld 71). Indien het verhaal zich afspeelt in een Fries dorpje, gaat het om een uitloper van de Bijbelgordel. In het dorp is bovendien ook een schaatscultuur aanwezig. De gezinsleden hebben hun eigen schaatsen en een ijsbeitel, Matthies neemt deel aan een schaatswedstrijd en tijdens de zwemles leren de kinderen wak zwemmen. Die schaatscultuur wijst erop dat het verhaal zich in het noorden van Nederland afspeelt. Uit onderzoek omtrent godsdienst in Nederland blijkt dat in Friesland erg veel protestanten en gereformeerden wonen. De religieuze betrokkenheid ligt in deze provincie vrij hoog (Schmeets g.p.). Dat staft de veronderstelling dat het verhaal zich in een religieus dorp in Friesland afspeelt.

1.2 Typische kenmerken van de bevindelijk gereformeerden

1.2.1 De bevinding, bekering en predestinatie

Een cruciaal element binnen de bevindelijk gereformeerde godsdienst is het begrip ‘bevinding’ of ‘beleving’. De bevindelijk gereformeerden willen de godsdienst en zijn waarheden op een subjectieve en persoonlijke manier beleven (van de Meiden 91). De gereformeerden benadrukken het ervaringselement. Het is de centrale as van hun geloofsbeschouwing. Het gaat om ervaringen waarbij God ingrijpt in het persoonlijke leven van de gelovige. (Janse 64). De bevinding is als het ware een goddelijke openbaring, waarbij de mens de absolute waarheid leert kennen en daardoor een sterke spirituele kracht voelt (Van Dijk 54).

Het ervaringselement is rechtstreeks verbonden met de bekering. Enkel door een godsbeleving kan de mens bekeerd worden. Volgens de bevindelijk gereformeerden zijn een geboorte uit christelijke ouders, een doop of een christelijke opvoeding niet genoeg om zichzelf een kind van God of een ware gelovige te noemen. De mens heeft een drastische wending nodig, zoals een bekering of een wedergeboorte (Janse 64). Bij zo’n bekering of wedergeboorte gaat het niet om een letterlijke wedergeboorte, maar eerder een ervaring waardoor iemand als persoon verandert. Huib de Vries omschrijft de bevinding als “het Woord van God dat je hele wezen raakt, vergelijkbaar met iets als liefde” (Van Dijk 53). God kan een mens redden door hem als het ware een nieuw hart te geven (van Dijk 255). Een bekering kan dan ook geïnterpreteerd worden als een ervaring waarbij de mens dicht bij Gods liefde geraakt en zo zijn eigen hart meer kan openen.

Wie recht heeft op een bekering en wie niet, wordt bepaald door God. De bevindelijk gereformeerden geloven namelijk in de predestinatieleer. De sterveling is voorbestemd, God heeft reeds beslist over zijn lot. De bekeerden zijn Gods uitverkorenen en gaan naar de hemel, terwijl de anderen naar de hel gaan (Janse 82). Iemand die niet uitverkoren is, zal de bevinding of de bekering nooit ervaren (Van Dijk 53). Een bekering kan “procesmatig” of “krachtdadig” tot stand komen. Wanneer het procesmatig is, komt de bekering geleidelijk aan tot stand. Wanneer de bekering krachtdadig is, geeft God een teken in de vorm

van een gebeurtenis, een versregel, een tekst, een droom of dergelijke waardoor de onbekeerde de hint tot bekering kan begrijpen (van der Meiden 58-59). Vooraleer het proces van de bekering voltrokken is, moet de gelovige eerst drie fases doorlopen: de fase van de ellende, de fase van de verlossing en tot slot de fase van de dankbaarheid (van der Meiden 42). De bekering zal niet plaatsvinden als de mens het stadium van wanhoop en uitzichtloosheid niet heeft meegemaakt (Van dijk 36). Het besef dat de ellende noodzakelijk is om verlost te kunnen worden, gecombineerd met het besef dat de meerderheid van de gelovigen naar de hel gaat, zorgt ervoor dat de bevindelijk gereformeerden een pessimistische levensvisie hanteren (Janse 88). Lachen doe je bij hen beter niet te vaak (van der Meiden 40).

De bevinding, bekering en predestinatie: toepassing op de roman

De predestinatieleer komt ook in de roman aan bod. De koeien komen voor vader op de eerste plaats. Voor de zieke koeien moet hij maatregelen treffen, maar om de dwangneuroses en stoornissen van zijn kinderen bekommert hij zich veel minder. Het lot van zijn kinderen ligt in Gods handen. Aan hen valt niets meer te wijzigen. Volgend citaat verwijst naar een gesprek tussen Obbe en Jas waarin Jas zich afvraagt waarom zij geen maatregel is, waarom vader niet zelf naar hen toe komt.

“Zijn wij geen maatregel?”

‘Jawel,’ zegt Obbe, ‘maar wij zijn vanaf onze geboorte al besloten en vastgelegd. We zijn hoe we zijn.’” (Rijneveld 152)

Volgens de bovengenoemde visie geeft God de mens een nieuw hart bij een bekering. Het hart is een vaak terugkerend onderwerp in de roman. Zo zegt Jas aan het begin van de roman dat haar hart arglistig en moordlustig is. Haar hart maakt echter een evolutie door. Aan het einde van het verhaal laat ze het kwaad achter zich en toont Jas haar goede hart door ook haar vader, voor wie ze enige boosheid koesterde, liefde te schenken. Jas vertelt ook meermaals dat niemand oog heeft voor haar hart. Niemand bekommert zich om haar hart of om hoe ze zich voelt. De ouders gedragen zich ijskoud ten opzichte van haar. Ze geven haar geen affectie. Het lijkt alsof ze geen hart hebben of het even hebben uitgeschakeld. Door het zelfoffer van Jas, kunnen de ouders hun hart weer openen. Ze kunnen hun liefde weer spreiden. God zorgt ervoor dat Jas een goed hart krijgt en dat de ouders hun hart weer kunnen openen. De thematiek over de bevinding, de bekering en de wedergeboorte komt echter later in deze masterscriptie nog uitgebreider aan bod in het hoofdstuk “Wedergeboorte”.

1.2.2 De representatie van God en van Gods Woord

God is voor de bevindelijk gereformeerden de hoogste en belangrijkste instantie in hun leven. Hij is almachtig en beslist over hun lotsbestemming. Hij beslist of de mens naar de hemel of de hel gaat, terwijl de sterveling daar zelf niets aan kan veranderen. De mens is voorbestemd en zijn lot ligt in Gods handen. Voor degenen die Hij verlost en naar de hemel brengt, is Hij een barmhartige God. Voor degenen die Hij naar de hel stuurt, is Hij een rechtvaardige God. Zij zijn tenslotte zondig (van der Meiden 49-50). Van buitenaf is er kritiek gekomen om deze godsvisie. Voor buitenstaanders is het een strenge en harde God, die zint op wraak (Van Dijk 253). God is voor hen een tiran. De kritiek is dat er van liefde of een liefhebbende God geen sprake kan zijn omdat Hij slechts een select groepje gelovigen in Zijn hemel toelaat (Van Dijk 52). De bevindelijk gereformeerden geloven zelf dat alleen God in staat is om het goede te willen en kunnen doen. God bedoelt het dus wel goed. De mens is daarentegen alleen maar zondig. De mens kan zich pas een goede gelovige noemen wanneer God hem het geloof heeft gegeven door een bekering (Van Dijk 10-11).

Aansluitend bij het godsbeeld kan ook het Woord van God besproken worden. De Bijbel verkondigt de waarheid. De ‘zwaren’ zien de Statenvertaling als de enige correcte vertaling van Gods Woord (Van Dijk 96). De Bijbel is erg belangrijk voor hen. Ze lezen meermaals per dag een stukje uit de Bijbel, meestal na elke maaltijd (Janse 148). Gods waarheid mag niet willekeurig of symbolische geïnterpreteerd of gebruikt worden. De mens mag het Woord van God niet naar zijn hand zetten (Van Dijk 203). Paradoxaal genoeg beweren ze zelf dat het Woord van God niet symbolisch geïnterpreteerd mag worden, maar toch gebruiken zij de Bijbel zelf naar eigen goeddunken of willekeur (van der Meiden 124). Een voorbeeld is het zoeken naar uitingen die wantoestanden zoals incest goed kunnen praten. Daarenboven beschouwen ze Gods Woord als de oplossing voor al hun problemen. De Bijbel wordt stevast geraadpleegd voor verschillende problemen, van ziektes tot seksualiteit (Van Dijk 162).

De representatie van God en van Gods Woord: toepassing op de roman

De roman toont dezelfde hiërarchische structuur, waarbij God bovenaan staat en almachtig is. De zondige stervelingen moeten naar Hem opkijken, net zoals de dominee dat doet voor de zonden van zijn volk.

“[...] en ik weet dat Hanna’s bedoelingen goed zijn, want dan kijkt ze schuld bewust met haar ogen opgeslagen, zoals de dominee doet als hij de zonden van de gemeente opnoemt en naar het plafond kijkt dat net gesausd is: zonden maken vlekken als vliegenkak.” (Rijneveld 83)

God is volgens de gelovigen altijd aanwezig. Hij staat altijd boven ons en ziet alles. Hij houdt de stervelingen in de gaten. Zo vertelt oma aan Jas dat God altijd bij haar zal zijn.

“Volgens haar is God net als de zon: Hij blijft altijd bij je, hoe hard je ook van Hem wegfietst, Hij rijdt altijd met je mee. Ik weet zeker dat ze gelijk heeft. Ik heb weleens geprobeerd de zon kwijt te raken door hem voor te zijn, door verstoppertje te spelen, maar hij bleef altijd zichtbaar achter mijn rug of in mijn ooghoeken.” (Rijneveld 72)

Gaandeweg zal Jas' geloof in God steeds meer afnemen. Ze heeft het gevoel dat Hij, in tegenstelling tot wat oma haar vertelde, nooit aanwezig is. God begint voor haar iemand te worden die enkel kan straffen en moorden: “Al twijfel ik steeds meer of ik God nog wel lief genoeg vind om met Hem af te spreken.” (Rijneveld 71).

Dat idee van het afzwakkende geloof komt ook in volgend citaat naar voren. Jas is op zoek naar zichzelf, ze wil zichzelf vinden. Ze wil liever naar zichzelf toe dan naar God, Hij is toch altijd afwezig. Dat mag echter niemand weten want God is de centrale figuur van het leven.

“‘Ooit wil ik naar mezelf toe,’ zeg ik zachtjes en duw de punaise door het zachte vlees van mijn navel. [...] Ik durf de punaise er niet uit te halen, bang dat het bloed alle kanten op zal spuiten en iedereen in huis weet dat ik niet naar God maar naar mezelf toe wil.” (Rijneveld 93)

Ook in volgend citaat komt die negatieve houding van Jas ten opzichte van God aan bod. God is almachtig. Hij beslist over leven en dood. Jas lijkt echter steeds meer te twijfelen aan Zijn goede bedoelingen. Volgens haar kan God nooit goed doen. Voor alles wat goed gaat, laat Hij ook iets slecht gaan.

“God kan net als het weer nooit goed doen. Wordt er ergens in het dorp een zwaan gered, sterft op een andere plek een gemeentelid.” (Rijneveld 144)

Jas voelt de aanwezigheid van God niet. Ze snapt tevens niet waarom Hij sommigen, zoals Hitler wel redt en anderen, zoals haar lieve broer niet. Volgens haar redt Hij de verkeerden. Jas wordt geconfronteerd met de oneerlijkheid van het leven, terwijl het toch God is die beslist over leven en dood. Waarom redt Hij dan niet enkel de goeden? Het zet Jas aan het denken, misschien is God wel zelf slecht.

“De juffrouw heeft tijdens de geschiedenisles verteld dat Hitler op zijn vierde door het ijs was gezakt en door een priester werd gered. Over hoe sommige mensen door het ijs kunnen zakken en beter niet gered kunnen worden. Ik vroeg me af waarom ze een slechterik als Hitler wel hadden kunnen redden en mijn broer niet. Waarom de koeien dood moeten terwijl ze niets verkeerd hebben gedaan.” (Rijneveld 192)

De representatie van een strenge en wrede god sluit aan bij het idee dat alles wat iemand overkomt door God gestuurd is. De almachtige God straft de zondaren. Onaangename

gebeurtenissen worden als een straf van God beschouwd. Ook de kinderen zien dergelijke voorvallen als een straf van de Heer. Volgend citaat, dat verwijst naar het moment waarop vader de zeep in Jas wil binnenbrengen, bevestigt dat. Dat Jas meteen denkt dat ze iets fout heeft gedaan, bewijst eens te meer dat de strenge godsdienst een erg grote invloed uitoefent op het leven en de gedachten van de gelovigen.

“Met zijn duimnagel breekt hij een stuk groene zeep af van het blok in zijn handen. Koortsachtig ga ik mijn dagen na, heb ik een blooswoord gezegd zonder dat *Lingo* opstond? Heb ik gemeen gedaan tegen Hanna? Voordat ik daar verder over na kan denken, duwt vader zonder aankondiging ineens zijn wijsvinger met het stukje zeep erop tot ver in mijn poepgaatje.” (Rijneveld 94)

Ook in volgend citaat komt dat idee naar voren. Jas denkt meteen dat ze weer iets fout heeft gedaan, anders zou vader zo niet roepen. Ook de vergelijking met Jesaja bevestigt dat. Wanneer iemand roept, is dat om een zonde. Tegelijkertijd is er in haar reactie ook een kritische houding merkbaar. Ze lijkt het beu te raken dat er altijd iets is wat ze verkeerd doet.

“Van beneden horen we vader schreeuwen. Hij schreeuwt steeds vaker, alsof hij met veel kracht zijn woorden in ons wil krijgen. Ik denk aan een spreuk uit Jesaja: ‘Roep uit de keel, houd niet in, verhef uw stem als een bazuin en verkondig Mijn volk hun overtreding, en het huis van Jakobs zonden.’ Welke overtreding hebben we nu weer begaan?” (Rijneveld 150)

Het Woord van God of de Statenvertaling is van groot belang in het gezin, vooral voor de vader die meermaals per dag in het boek leest. Wanneer de koeien weg zijn, heeft vader niets meer waar hij zich mee bezig kan houden. De Statenvertaling is zijn enige toevlucht. Hij zit elke dag in zijn rookstoel en ondervraagt zijn kinderen uit de Statenvertaling.

“Als hij iets zegt is het vaak een overhoring uit de Statenvertaling. Wie raakte zijn haren kwijt en daarbij al zijn krachten? Wie veranderde er in een zoutpilaar? Wie werd er opgeslokt door een walvis? Wie doodde zijn broer? Hoeveel boeken telt het Nieuwe Testament? We vermijden de rookstoel als de pest, maar soms moet je er toch langs, net voor etenstijd bijvoorbeeld, en dan blijft vader maar vragen stellen waardoor de soep koud wordt en de broodstengels zacht. Een fout antwoord is naar je kamer om daar te gaan nadenken.” (Rijneveld 250)

Het Woord van God is een vaste waarde onder de gelovigen. Het is hun hoogste goed. Jas heeft daar echter kritische bedenkingen bij. Gods Woord brengt haar gezin niet dichterbij elkaar. Zij zou liever woorden uitwisselen met haar ouders in plaats van enkel het Woord van God te lezen.

“We groeien op met Het Woord, maar de woorden ontbreken steeds vaker in de boerderij. Zo is het al ver na koffietijd en toch zitten we nog steeds stilzwijgend in de keuken en laten onze hoofden knikken op niet-gestelde vragen, met de veearts die op vaders plek aan de kop van de tafel tegenover moeder zit.” (Rijneveld 181)

Uit volgend citaat valt af te leiden dat ze wel nog wil geloven of hoop wil koesteren in het Woord van God, maar tegelijk begint de kracht van de godsdienst op Jas wel al af te nemen. Het kaarsje dat Gods Woord symboliseert, brandt namelijk snel op. Dat is een voor-teken dat het Woord van God niet lang voor haar zal werken, dat het licht op haar levenspad niet lang zal branden.

“Ik zet de lampion die we uitgedeeld kregen bij de gereformeerde kerk naast me op de polderweg. Hij is wit met vouwribbels in het midden. ‘Gods woord is een lamp voor de voet en een licht op het levenspad,’ had dominee Renkema gezegd toen hij ze uitdeelde aan alle kinderen. Het is nog geen acht uur en mijn kaarsje is nu al voor de helft geslonken. Ik hoop niet dat Gods woord ook steeds minder gaat stralen.” (Rijneveld 43)

De Bijbel biedt de oplossing voor alle problemen. Vader raadpleegt de Heilige Schrift zelfs om een oplossing voor Jas’ obstipatie te vinden. Vader ziet de oplossing niet wanneer hij de Bijbel leest. Jas zal, ondanks haar toenemende twijfel in God, wel Zijn woord consulteren.

“Toen vader gisteravond in een laatste poging het antwoord op mijn poepprobleem in de Bijbel op wilde zoeken, stuitte hij op een zin in Deuteronomium. [...] Hij had het doorgebladerd en de Bijbel zuchtend dichtgeslagen ten teken dat er voor dit probleem niets bruikbaar in stond, maar de zin had zich al vastgezet in mijn hoofd, ik kon er vannacht niet van in slaap komen.” (Rijneveld 223-224)

Wat betreft het Woord van God, dient nog een laatste aspect besproken te worden. De bevindelijke christenen lezen het Woord van God letterlijk. Deze letterlijke lezing staat in contrast met de overdaad aan symboliek en metaforiek die Rijneveld aan haar roman heeft toegevoegd. Die symbolische overvloed kan beschouwd worden als een afzetten tegen de godsdienst waarmee ze is opgegroeid. Ook in de roman interpreteren de familieleden de Bijbelse uitspraken letterlijk. Ze passen Gods Woord toe op hun eigen leven, ongeacht dat ze in een andere tijd leven die in niets lijkt op de tijd waarin de Bijbelse verhalen geschreven werden. Zo is moeder ervan overtuigd dat het overlijden van Matthies een plaag van God is voor de abortus die ze hebben gepleegd. Bovendien maken zowel de ouders als de oma vaak gebruik van Bijbelse citaten om een hedendaagse situatie uit te leggen. Ze projecteren hun leven op de Bijbel en passen alles letterlijk toe. Jas maakt daar echter vaak een kritische bedenking bij. Zij neemt geen voldoening bij de letterlijke woorden, maar denkt steeds een stapje verder na. Wanneer oma haar aan de hand van een citaat van Ko-

rintiërs het idee van de dood en de wedergeboorte probeert uit te leggen, denkt Jas daar kritisch over na. Zij snapt niet waarom Matthies dood moest. Het is voor haar niet logisch dat iemand eerst moet sterven om later tot iets krachtiger wedergeboren te worden. Boven de grond is het volgens haar ook mogelijk om tot iets krachtig uit te groeien. Jas geeft een opmerkelijke commentaar bij de verklaringen die de godsdienst aan het leven geeft.

“Ik begreep niet waarom we Matthies als een zaadje in de grond hadden moeten stoppen als hij ook boven de aarde tot iets prachtigs uit had kunnen bloeien.” (Rijneveld 209)

Ondanks haar kritische bedenkingen lijkt ze af en toe de Bijbel toch letterlijk te interpreteren. In het voorgaande citaat maakt Jas gebruik van de Bijbel om haar obstipatie op te lossen. Ze onderzoekt of wat in de Bijbel staat kan kloppen. Wanneer deze oplossing werkt, denkt ze toch even kritisch na. Het hoeft niet per se het Woord van God te zijn dat haar geholpen heeft, ook de olijfolie kan de oplossing zijn.

“Tussen mijn benen door kijk ik naar achteren en voel de druk op mijn poepgaatje. Of het nu komt door de olijfolie of door de zin uit de Bijbel, het werkt.” (Rijneveld 224)

1.2.3 Andere godsdiensten

De reformatorische kringen koesteren weinig tolerantie ten aanzien van andere godsdiensten en geloofsovertuigingen. Ze zien hun eigen waarheid als de enige juiste waarheid (Van Dijk 81). Vooral jegens het rooms-katholieke geloof voelen ze weinig bewondering. Die vijandschap komt voort uit de breuk tussen de protestanten en de rooms-katholieken, waarbij de protestanten zich van de katholieke kerk hebben losgemaakt omwille van de vele misbruiken en wantoestanden. De protestantse leer verschilt dan ook vrij sterk van de rooms-katholieke. Zo verwijten de protestanten de roomsen dat ze te veel belang hechten aan tradities en rituelen, dat ze door de sacramenten geen belang hechten aan de predestinatieleer, dat ze zondag niet meer als een heilige dag beschouwen, dat ze de Paus aanbidden, dat ze geloven in het vagevuur tussen hemel en hel, dat ze heiligen uitbeelden, dat ze de doop zien als het wegspoelen van de zonden van het kind en dat ze geloven dat ze zelf in staat zijn om het goede te doen (van der Meiden 71-72). Dat laatste kenmerk vormt het grootste verschil met de bevindelijk gereformeerden, bij wie het leven gelijk staat aan lijden omdat volgens hen de mens alleen in staat is tot het kwade of tot zonden (Janse 82). Het verschil tussen de twee stromingen is ook zichtbaar in de kerk, die bij de (bevindelijk) gereformeerden veel soberder is dan bij de katholieken (Biemond-Boer 105). Het “antipapisme” is dan ook zowel bij de zware als bij de minder zware gelovigen nog sterk aanwezig (van der Meiden 90). Ze zien het katholicisme als een dwaalleer. Ze beschouwen rooms-katholieken als heidenen die bekeerd moeten worden (van der Meiden 71-72).

Daarenboven staan ze ook kritisch ten opzichte van andere (bevindelijk) gereformeerde kerken die elk afzonderlijk de enige juiste waarheid menen te verkondigen (Van Dijk 103-104).

Andere godsdiensten: toepassing op de roman

Ook bij de familie Mulder, vooral bij de vader, zijn vijandige gevoelens aanwezig ten aanzien van andere godsdiensten. In de volgende twee citaten noemt vader de vrouw van het snoepwinkeltje en de werknemers van het ontruimingsbedrijf heidenen, wat erop wijst dat ze volgens hem een ander geloof aanhangen of geen ware gelovigen zijn. De vrouw van het snoepwinkeltje werkt op zondag en dat is voor vader onbegrijpelijk, ook al is het maar gewoon in de tuin werken. De godsdienstige geboden en het in ere houden van de zondagsrust zijn duidelijk erg belangrijk voor hem. Het hele dorp noemt deze vrouw ‘de heks’, want haar gedrag strookt niet met de godsdienstige waarden en tradities van het dorp.

“We kopen ze in het kleine snoepwinkeltje bij Van Luik, achter in het dorp aan de Karnemelkseweg. De mevrouw die het snoep verkoopt draagt altijd hetzelfde witte, smoezelige schort en heeft zwarte ongekamde haren die alle kanten uit staan. Iedereen noemt haar De Heks. [...] Van vader mogen we er eigenlijk niet komen. ‘Dat is een heiden vermomd als vroomse. Op zondag zie ik haar weleens de heg snoeien.’” (Rijneveld 203)

De ontruimingsfirma komt van buiten het dorp. De wereld rondom hun dorp houdt vast aan andere tradities en geloofsovertuigingen. Ze hebben dus waarschijnlijk een ander geloof dan vader én ze komen ook nog eens zijn koeien slachten, waarmee ze zich schuldig maken aan het gebod ‘Gij zult niet moorden’. De werknemers van de firma kunnen niet heidenser zijn.

“Zonder me aan te kijken zegt hij: ‘We hadden niet een kalf als protest aan de boom moeten ophangen, maar een boer. Had vast meer indruk gemaakt op die smerige heidenen, die laffe zandkoekjes.’” (Rijneveld 211)

1.2.4 De rol van de dominee

Er heerst hiërarchische structuur onder de bevindelijk gereformeerden. Daarbij staat de dominee bovenaan (Van Dijk 61). Vooral in kleinere (en zwaardere) dorpen worden de dominees vereerd door het volk (van der Meiden 171). Het aanzien van de dominee valt te verklaren door de erkenning van God. God heeft hem geroepen om deze functie uit te oefenen. De dominee is de enige dorpeling die het Woord van God juist kan overbrengen (Van Dijk 108). De dominee oefent erg veel invloed uit op zijn gelovigen. Hij is als een herder voor zijn schapen of gelovigen, net zoals God dat is (van der Meiden 159). Hij heeft binnen de gemeente een maatschappelijke functie. Zo moet hij ingrijpen bij conflic-

ten in de gemeente, bij strubbelingen binnen een gezin en dergelijke problemen (van der Meiden 172). Er kan gesteld worden dat de dominee als taak heeft de gelovigen bang te maken voor het oordeel van God. Hij wijst hen tijdens zijn preek op de predestinatie. Sommigen zullen door God uitverkoren worden, de anderen kunnen zich maar beter voorbereiden op de hel. De dominee heeft het recht de gelovige te wijzen op het einde. Als dominee of boodschapper van God heeft hij namelijk de uitverkiezing van God al bereikt. Hij hoeft niet meer bang te zijn voor de dood (Van Dijk 244). De dominee brengt de mensen tijdens zo'n preek in een zwaarmoedige sfeer waarin ze jammeren over hun zonden en zo hun relatie tot God proberen te herstellen (Van Dijk 228). Wanneer de dominee in de kerk preekt, staat hij op de kansel, neerkijkend op het volk dat gedwee naar hem luistert. Wanneer hij daar staat, wordt zijn macht over de gelovigen duidelijk (van der Meiden 162).

De rol van de dominee: toepassing op de roman

Ook in het dorp waar de familie Mulder woont, is de dominee de meest aanzienlijke figuur van de gemeenschap. De dominee is de beste vriend van God. Hij krijgt evenveel aanzien als Hem. Met deze twee figuren mag niet gelachen worden. Zij verdienen uitsluitend respect.

“‘Moet je kijken, deze lijkt op dominee Renkema, zie je die brede kop, die uitpuilende ogen? En Renkema heeft ook geen nek.’ Op zijn handpalm zit een bruine pad. We lachen, maar niet te hard: met de dominee mag je niet spotten, net als met God niet, zij zijn hartsvrienden en bij hartsvrienden moet je oppassen.” (Rijneveld 45)

De dominee is een respectabele man, maar zijn maatschappelijk belang wordt in de roman toch wat onzeker geacht. In theorie is de dominee een spilfiguur in de gemeenschap. Hij lost geschillen op en is als een herder voor zijn volk. Hij dient een betrouwbare persoon te zijn, een steun en toeverlaat voor de gemeenteleden. Toch komt de dominee na het overlijden van Matthies slechts één keer langs bij het gezin Mulder, en dat is om het lijk op te halen (Rijneveld 39). Hij komt daarna geen enkele keer langs om de familie te steunen. Hij lijkt weinig bekommerd om hun welzijn. Daarenboven is het de veearts, en dus niet de dominee, die het slechte nieuws moet komen brengen dat hun zoon gestorven is. Ook wanneer alle koeien geslacht moeten worden, weer een domper op de (onbestaande) vreugde, komt hij zijn volgelingen niet bijstaan.

Jas creëert een nogal negatief beeld van de dominee. In haar nachtmerrie is Renkema een aalscholver, een gigantische vogel die klaar staat om hen te verorberen. Uit deze nachtmerrie kan worden afgeleid dat Jas vindt dat de godsdienst of de dominee het volk in zijn greep houdt. Ze willen het volk onder hun macht houden en ze staan met hun straffende vinger klaar wanneer de gelovige iets doet dat niet volgens de religieuze normen is. De dominee en God staan boven hen en zij zullen altijd machtiger zijn.

“Maar in mijn nachtmerrie stond Renkema daar tussen de rietpluimen als een aal-scholver te wachten tot hij toe kon happen. Voordat ik wakker werd, zei hij met gedragen stem: ‘Want zo hoog als de hemel is boven de aarde, zo ver gaan mijn wegen jullie wegen te boven, en mijn plannen jullie plannen’. [...] (Rijneveld 90)

1.2.5 De ouderlingen

Niet alleen de dominee, ook de bekeerden en de ouderlingen vervullen een autoritaire positie binnen de gemeenschap (Van Dijk 61). De ouderlingen hebben tot taak de godsdienstige levenswijze van de gelovigen te waarborgen. Om te controleren of de gemeenteleden werkelijk volgens de ware leer leven, komen ze op huisbezoek om hen te ondervragen. Wanneer blijkt dat de gemeenteleden niet op dergelijke manier in het leven staan, kunnen de ouderlingen hen berispen, het avondmaal weigeren of hen zelfs uit de gemeente bannen (Bouwman 345).

De ouderlingen: toepassing op de roman

Eén keer per week komen de ouderlingen op huisbezoek om de gelovigen te verhoren. Ze gaan na in welke mate de inwoners een leven leiden volgens de regels van God. Hun bezoek lijkt op een kruisverhoor. Een goede kennis van de Statenvertaling en een vroom leven leiden zijn voor de ouderlingen belangrijker dan het welzijn van de gelovige aanhangers. Er wordt tijdens het huisbezoek niet gevraagd hoe het met hen gaat na het overlijden van Matthies. Het enige wat telt is hoe vroom ze leven. De strenge godsdienst die ze aanhangen, brengt het gezin bijgevolg niet dichterbij een vreedvoller leven. De ouderlingen lijken hen niet bij te staan in het rouwproces.

“Ik hoor de ouderlingen praten, met gedragen stemmen. Eens in de week komen ze kijken of er ‘vrucht op de prediking’ is, of er ‘gewas is na het gezwaaid woord’. Zijn we goede gelovigen en luisteren we naar God en naar de preek van Renkema? Daarna beginnen ze stevast over vergeving, terwijl ze draaikolkjes in hun koffiemokken roeren, net als hun priemende blikken die in mijn maag veroorzaken. Meestal doen vader en moeder samen de huisbezoeken en hoeven wij, de drie koningen, er maar eens in de maand bij te zijn. Ons wordt vooral gevraagd welk Bijbelgedeelte we goed kennen, hoe we omgaan of denken te gaan met internet en alcohol, met de weelderigheid van het opgroeien, onze uiterlijke verschijning. Daarna worden we stevast gewaarschuwd met de woorden: ‘Op de heiliging volgt de rechtvaardiging. Ze mag er niet van worden losgemaakt. Pas op voor farizeïsme.’” (Rijneveld 267-268)

De ouderlingen worden door Jas verbonden met negatieve kenmerken. Ze voelt hun blikken prikken in haar maag. De ouderlingen zijn voor haar als een controlerende instantie waaraan ze verantwoording moet afleggen. De kinderen moeten zich als goede gelovigen

voorstellen, die goed op de hoogte zijn van de Bijbelse inhoud en zich niet vergapen aan de moderniteit of duivelse praktijken zoals internet en alcohol. Ze ziet de ouderlingen als mensen die hen afluisteren, als mensen die net als het oog van God alles in de gaten willen houden, zoals blijkt uit volgend citaat: “De bomen staan in een rijtje met hun koppen gebogen richting mijn slaapkamer, als een groep ouderlingen die ons afluistert.” (Rijneveld 49). De ouderlingen horen bij de leiders van deze godsdienst. Aan de hand van hun huisbezoeken willen ze een sterke controle over hun gelovigen nastreven. De ouderlingen proberen de mensen kort te houden en bang te maken voor duivelse en andere godsdiensten, zoals ze in het citaat waarschuwen voor “farizeïsme”. De strengheid van de godsdienst draagt daaraan bij. De gelovigen krijgen erg weinig vrijheid en er wordt hen op de mouw gespeld dat slechts weinigen naar de hemel zullen gaan. Ze leiden dus maar beter een zo vroom mogelijk leven om de hel niet nog erger te maken. Die sterke controle staat in contrast met het verzwakkende geloof van Jas in de godsdienst. Zij gelooft steeds minder in het profijt van zo’n strenge godsdienst waar liefde amper geuit mag worden. De godsdienst drijft haar letterlijk in het nauw.

1.2.6 Distantie ten opzichte van de buitenwereld: vermaak, nieuwe media en kennis

De bevindelijk gereformeerden stellen zich erg wantrouwig op ten opzichte van de buitenwereld. In de wereld buiten hun eigen veilige godsdienstige haven heerst namelijk het kwaad. In de maatschappij buiten hun dorp houden talloze duivelse verlokkingen zich schuil en daar moeten de gelovigen voor gewaarschuwd worden (Janse 87). De maatschappij, die de reformatische dorpjes omringt, wordt steeds welvarender en ook het kennisniveau neemt toe. In die welvarende maatschappij nemen het geldbesef en een materialistische interesse de bovenhand. Die begeerte naar geld en materiële zaken stroken niet met de sobere levensstijl die het doel is van de bevindelijk gereformeerden. Ze zijn dan ook bang dat het succes van de buitenwereld steeds meer zal doordringen in hun eigen kringen. Hoe meer het wereldse en het materialisme in hun leefwereld doordringen, des te groter het gevaar dat de authenticiteit van hun gelovige dorp ten onder gaat (Van Dijk 118-119) en des te groter de kans dat ze aan deze verleidingen zullen toegeven waarop God hen naar de hel zal sturen.

De bevindelijk gereformeerden zijn dus bijzonder achterdochtig ten opzichte van de maatschappij die hen omringt. In die steeds moderner wordende maatschappij doken ook de nieuwe media zoals radio en televisie op. Deze nieuwe media zijn een eerste voorbeeld van dergelijke verlokkingen waar de bevindelijk gereformeerden niet snel aan willen toegeven. De strenge ‘zwaren’ wijzen het gebruik van radio en tv dan ook nadrukkelijk af. De mildere kant laten deze media steeds meer toe. Vooral de radio heeft bij hen een plaatsje verworven in vele huishoudens. Steeds meer mildere gereformeerden gunnen tegenwoordig ook de televisie een plaats in huis (Janse 235). Hoewel de radio een gangbaar medium is geworden, is het wel nodig om er bedachtzaam mee om te gaan. De radio mag

gebruikt worden om naar nuttige zaken als het nieuws of weerbericht te luisteren. Daarnaast mag de radio ook als een troostende bron voor zieken en bejaarden dienen (van der Meiden 185). Overigens wantrouwen de bevindelijk gereformeerden niet enkel radio en televisie, maar ook computer- en internetgebruik (Bouwman 10).

Typisch aan de godsdienst van de 'zwaren' is de zwaarmoedige, pessimistische levenswandel. Het lijden of de ellende is onlosmakelijk verbonden met de verlossing. Zonder het lijden bestaat de bekering niet (van der Meiden 40-41). De godsdienst laat de mensen geloven dat ze naar de hel zullen gaan wanneer ze niet bekeerd worden (Van Dijk 141). De gelovige leeft daardoor in constante angst dat hij naar de hel zal gaan wanneer God hem niet uitverkiest. Hoewel de uitverkiezing door God al voorbestemd is, tracht de gelovige toch nog een zwaarmoedige levenswijze te volgen en probeert hij niet toe te geven aan de wereldse verleidingen van de duivel (Van Dijk 114). Volgens de bevindelijk gereformeerden passen ontspanning en plezier niet in het leven (Van Dijk 143). Ontspannende activiteiten zoals dansen, televisie kijken, naar de kermis gaan, sporten of een toneel bijwonen worden dan ook afgewezen door de godsdienst en zijn aanhangers (van der Meiden 183-186). Ook het zingen van wereldse liedjes wordt niet in dank afgenomen door de reformatorische gelovigen (Van Dijk 83). Ze zien popmuziek als schadelijk voor de mens zijn lichaam en geest. Psalmen zingen en het orgelspel zijn wel toegelaten (Van Dijk 95 & 151-152). Daarnaast vieren ze liever geen feesten als Sinterklaas of Kerstmis. Met Kerst worden de mensen vooral herinnerd aan de verhalen over Jezus. Er is wel iets meer gezelligheid ten huize de bevindelijk gereformeerden, maar tradities als een kerstboom, cadeautjes, een uitgebreide maaltijd of de kerstman zijn dan wel weer een brug te ver voor vele 'zwaren' (Van Dijk 145-147).

De bevindelijk gereformeerden proberen de buitenwereld zo ver mogelijk weg te houden in de hoop hun eigen cultuur zo optimaal mogelijk te kunnen bewaren. Ze wijzen niet alleen ontspanning zoals theater of televisie af, ook wereldse kennis zijn ze liever kwijt dan rijk in hun dorpen. Die schuwheid voor kennis uit de buitenwereld uit zich ook in de schoolcontext. Heden ten dage kan de kwaliteit van het reformatorisch onderwijs zeker tippen aan dat van andere onderwijsinstellingen (Van Dijk 118). Dat is echter lang anders geweest. De ideologie van de strenge godsdienst heeft het onderwijs lang bepaald waardoor de reformatorische scholen hun leerlingen nauwelijks aanmoedigden om hun intellectuele aanleg of artistiek talent verder te ontplooiën (Van Dijk 117). Voorts wordt aan de gelovigen opgedrongen geen wereldse lectuur te lezen, maar zich te beperken tot godsdienstig leesvoer. In de kerk en tijdens de catechisatie waarschuwt de dominee voor wereldse geschriften. Zo zijn sprookjes bijvoorbeeld uit den boze (van der Meiden 183). Het lezen van de Bijbel of Statenvertaling wordt uiteraard wel sterk aangemoedigd. Zo lezen de bevindelijke gelovigen meermaals per dag, meestal na de maaltijd, een stukje uit de Bijbel (Janse 148). Verder is ook de krant, het Reformatorisch Dagblad, erg populair bij de bevindelijk gelovigen (van der Meiden 182). Door de lectuur van de gelovigen te beperken tot godsdienstige geschriften, krijgen ze geen kans om andere inzichten te verwer-

ven. Hun leven beperkt zich tot de godsdienst. Ze hebben slechts weinig notie van zaken die zich buiten de godsdienst voltrekken. Zo blijft de reformatorische kerk machtig heersen over zijn aanhangers.

Distantie ten opzichte van de buitenwereld: toepassing op de roman

Ook in het gezinsleven van de familie Mulder speelt het moderne medialandschap een vrij prominente rol. De nieuwe media en de moderniteit nemen hun intrede in het gezin. Aan de ene kant geven de ouders toe aan de moderniteit. Ze kunnen – en willen – het proces niet tegenhouden. Ze hanteren alle moderne verleidingen echter wel met mate. Aan de andere kant houden ze wel nog vast aan het godsdienstige idee dat deze verleidingen niet toegestaan zijn. Het leven is immers niet gemaakt voor plezier. Het is een tussenfase waarin het lijden van de mens centraal staat. Het lijden hoort bij het leven want ieder mens is zondig dus ieder mens moet het lijden kennen.

“Dan zou ze vast ruzie krijgen met vader, want moeder houdt niet van verzinsels, omdat in verzinsels het lijden vaak wordt weggelaten en dat vindt moeder erbij horen, ze kan daar niet een dagje vrij van nemen, dan voelt ze zich schuldig, want wie lijdt draagt zijn zonden als strafregels in een schoolschrift in zijn rugzak.” (Rijneveld 78)

Het gezin Mulder beschikt over een radio om naar *De Muzikale Fruitmand* te luisteren, maar ze hebben ook een televisietoestel zodat moeder elke maandag naar de populaire quiz *Lingo* kan kijken. Die televisie moet echter verborgen blijven voor de andere dorpeelingen en de godsdienstige leiders. Ze willen niet dat de gelovige gemeenschap weet dat ze verzaken aan de moderne verleidingen. Televisie kijken is een zonde; maar naar een programma kijken waarin ook nog eens “blooswoorden” in voorkomen, is een nog grotere zonde.

“Moeder deed de deurtjes van de kast dicht wanneer familieleden of ouderlingen op huisbezoek kwamen; zij mochten niet zien dat wij ons in de avond af lieten leiden van Gods pad – zo keek moeder steevast op maandag naar *Lingo*, dan moesten we allemaal doodstil zijn zodat zij de woorden van achter de strijkplank kon raden, we hoorden het strijkijzer bij ieder goed antwoord sissen, stoom steeg op. Het waren meestal woorden die niet in de Bijbel voorkwamen, maar die moeder toch scheen te kennen en die ze blooswoorden noemde, omdat je van sommige rode wangen kreeg. Van Obbe hoorde ik een keer, toen het scherm op zwart stond, dat de televisie het oog van God was en dat als moeder de deurtjes sloot, ze wilde dat Hij ons niet zag.” (Rijneveld 17-18)

De ouders hanteren de televisie op een erg voorzichtige manier. De televisie mag alleen 's avonds aan. Enkel in de avond mogen ze aan de verleiding toegeven. Vader trekt de kabel eruit zodat niemand overdag kan kijken.

“Ze zitten niet aan de ontbijttafel, maar op de bank voor de televisie, terwijl het overdag is en overdag moet het beeld op zwart staan. Meestal is er dan ook een sneeuwbeeld te zien. Eerst dacht ik dat we Matthies daarin zouden kunnen terugvinden, maar later kwam ik erachter dat vader gewoon de kabeltjes eruit had gehaald.” (Rijneveld 144)

Naast een radio en een televisie, beschikt het gezin ook over internet en een telefoon. Net als met de televisie springen ze hier voorzichtig mee om. Zo mogen ze van deze toestellen slechts kortstondig gebruik maken en liefst enkel in noodgevallen.

“[...] we kunnen alleen op internet als de telefoonkabel eruit is en de internetkabel erin, die dan krakend en piepend verbinding maakt, we mogen ook maar even voor het geval vader en moeder een belangrijk telefoontje krijgen, ook al krijgen ze nooit belangrijke telefoontjes en gaan ze vaak alleen maar over een koe die weer ontsnapt is op het nieuwe land, en vinden ze alles op internet goddeloos [...]” (Rijneveld 59-60)

De ouders staan kritisch ten aanzien van moderne muziek en ontspanning. Vader is geen voorstander van dergelijke muziek. Hij zoekt zijn ontspanning in blokfluit spelen. Dat muziekinstrument is in de godsdienst wel aanvaard. Hij gebruikt het instrument bovendien met een godsdienstig doel. Hij wil zijn kinderen voorbereiden op de psalm van de week.

“Vader speelt ook alleen maar blokfluit. Iedere zaterdag- en zondagochtend begeleidt hij ons met de psalm van de week, zodat we maandag goed voor de dag komen op school.” (Rijneveld 109)

Ook moeder is niet te vinden voor populaire muziek. Moeder houdt niet van feestjes. Ze vindt dansen en muziek “gehups en gebonk” dat haar niet kan charmeren (Rijneveld 114). De muziek van Boudewijn de Groot kan haar echter wel bekoren. Voor de dood van Matthies zong ze zijn muziek zelfs erg enthousiast en vrolijk mee. De muziek van Boudewijn de Groot is voor haar een uitzondering. Na het overlijden van haar zoon, luistert ze enkel nog naar *De Muzikale Fruitmand*. Dat is een muzikaal programma dat geheel ten dienste van de godsdienst staat.

“Zo zong moeder vroeger ‘Het land van Maas en Waal’ zo hard mee dat ik weleens dacht dat zij ook naar een andere plek verlangde. Nu luistert ze alleen nog naar *De Muzikale Fruitmand* – het verzoekprogramma voor psalmen, lofzangen en geestelijke liederen.” (Rijneveld 107)

De nummers *Jimmy* en *Het Land van Maas en Waal* van Boudewijn de Groot die genoemd worden in de roman dateren van de jaren '60 en '70 (Website Boudewijn de Groot g.p.). Zoals later zal blijken, speelt het verhaal zich rond het jaar 2000 af. De muziek waar de ouders graag naar luisteren, is niet de nieuwe hippe muziek. Uit volgend citaat blijkt dat de vader vindt dat de moderne muziek niet strookt met de godsdienstige waarden.

Volgens hem is het “goddeloze” muziek. Hij heeft liever dat zijn kinderen naar *De Muzikale Fruitmand* zouden luisteren. De vader heeft een duidelijke mening over populaire muziek, maar hij verbiedt zijn kinderen niet naar deze populaire muziek te luisteren. Uit het citaat blijkt overigens hoe de kinderen over de religieuze zender denken. Daarbij komt de generatiekloof tussen de ouders en de kinderen helder tot uiting. De ouders vertonen een schuchtere houding ten opzichte van de nieuwe media. Ze wijzen het niet radicaal af, maar gaan er wel voorzichtig mee om en gebruiken het met mate. Ze tonen zich wel vrij tolerant ten opzichte van de moderniteit. De kinderen zijn meer op de hoogte van de moderniserende tendensen en zijn geïnteresseerd in de nieuwe hypes van de muziekwereld. Jas en Obbe zijn van mening dat *De Muzikale Fruitmand* niet meer geschikt is voor jonge mensen zoals zij, maar eerder voor “rottend fruit”. Daarbij lachen ze met de gangbare gebruiken van de bevindelijk gereformeerden. Ze lachen bijgevolg met hun godsdienst.

“Rondom de witte letters zitten stickers geplakt van artiesten die op de nieuwe *Hitzone 14* staan, van onder anderen Robbie Williams en Westlife. Vader weet dat Obbe hiernaar luistert, maar hij durft zijn discman niet af te pakken, dat is het enige dat hem gedeisd houdt, terwijl ik er niet meer voor mag sparen. ‘Koop maar boeken van je spaargeld, dat is meer iets voor jou,’ zei vader, en ik dacht: ben ik toch een dropstaafje geworden, ik lig aan de zijkant van wat cool is. Vader vindt sowieso alle muziek van cd en radio goddeloos. Liever zouden we naar *De Muzikale Fruitmand* moeten luisteren, maar dat is oersaai en voor oude mensen, voor rottend fruit, zegt Obbe weleens. Ik vind dat grappig: rottend fruit in een ziekbed, verzoekennummer gezang II.” (Rijneveld 146)

Uit het citaat blijkt verder dat vader boeken meer iets voor Jas vindt dan muziek. Voor Jas heeft de discman echter wel een grote waarde. Zonder deze moderne uitvinding hoor je er niet bij op school. De jongeren zijn erg geïnteresseerd in de moderne wereld. Enkel door mee te zijn met de moderniteit hoor je erbij.

“Obbe laat de koptelefoon van zijn oren naar zijn hals zakken. In mijn klas heeft bijna iedereen een discman, behalve de sukkels. De sukkels zijn als dropjesstaafjes in een zak Engelse drop, iedereen laat ze links liggen. Ik wil daar niet bij horen en spaar daarom ook voor een discman, een van Philips met een antishocksysteem, zodat hij op weg naar school niet steeds uitvalt als ik over de hobbels in de polder fiets.” (Rijneveld 54)

Jas moet van moeder al haar spaargeld afgeven waardoor ze haar discman nooit zal krijgen. Obbe mag daarentegen doen wat hij wil. De populaire en ‘goddeloze’ muziek klinkt door heel het huis, maar de ouders tolereren het. Het is dan ook het enige wat Obbe rustig houdt.

“‘Nu niet,’ zei hij alleen maar en hij sloot zich op op zijn kamer. De nieuwe Hitzone kwam zo hard uit zijn speakers dat ik de tekst binnensmonds mee kon zingen. Niemand zei er iets van.” (Rijneveld 161)

Hoewel vader zelf zegt dat Jas beter boeken kan kopen, is hij niet tevreden wanneer Jas in haar natuurboek aan het lezen is. Hij heeft liever dat ze in de Bijbel leest dan dat ze nieuwe kennis vergaart over de wereld van de mieren. Niet het intellect, maar de godsvrucht staat centraal in de opvoeding. Voor vader bestaat er maar één deugdelijk boek in de wereld, en dat is de Statenvertaling. Jas is echter geïnteresseerd in wetenschappelijke kennis. Ze tracht meer te weten te komen over de mierenwereld. Vader vindt dergelijke natuurboeken troep, enkel Gods Woord is het volgens hem waard om gelezen te worden. De uitleg over de mieren zet Jas overigens aan het denken. Ze vergelijkt de mieren met de mensen en beseft hoe nietig de mensheid is.

“‘En wat zit je eigenlijk voor troep te lezen. Lees liever de zuivere Herziene Statenvertaling,’ vervolgt hij. Geschrokken klap ik mijn natuurboek dicht. Mieren kunnen wel tot vijfduizend keer hun eigen gewicht tillen. Vergeleken bij hen zijn mensen nietig, zij dragen amper hun eigen lichaamsgewicht keer één, laat staan de zwaarte van hun verdriet.” (Rijneveld 212)

Niet alleen Jas, ook Obbe is geïnteresseerd in objectieve kennis over het dierenrijk. Zo leest hij af en toe in zijn dierenencyclopedie. Die encyclopedie is voor hem heilig.

“Obbe rolt de mouwen van zijn shirt op, duwt mijn billen voorzichtig uiteen alsof het een van zijn dierenencyclopedieën is waar hij zo zuinig op is dat alleen hij ze aan mag raken, zijn wijsvinger die naar binnen drukt, alsof hij een zeldzaam beest aanwijst, een kaketoe bijvoorbeeld.” (Rijneveld 198)

Zowel Obbe, Jas als Hanna lezen graag. Jas en Obbe lezen graag over dieren, Hanna leest vaak in haar prentenboek. Lezen is voor hen een manier om van de werkelijkheid te ontsnappen. Dankzij de verhalen die ze lezen, kunnen ze over zichzelf in de heldenrol fantaseren. Jas wil voor haar moeder een held zijn, ze wil haar redden. Gods Woord biedt voor hen geen ruimte om te ontsnappen van de realiteit. In de Bijbel zijn God en Jezus de allesoverheersende helden.

“Mijn zusje is al wakker en ligt een prentenboek te lezen. We lezen veel, we houden van helden en nemen ze mee in onze hoofden, schrijven daar hun verhaal verder, maar nu met een hoofdrol voor onszelf. Op een dag word ik moeders held, zodat Hanna en ik met een gerust hart naar de overkant kunnen gaan.” (Rijneveld 201)

De kinderen houden ervan om fictieve en fantasierijke verhalen te lezen waarin ze kunnen wegdromen. De ouders mogen echter niet weten dat hun kinderen dergelijke boeken lezen. Zij vinden deze fictieve kinderverhalen zondig en goddeloos.

“We vergaten zo vaak om onze boeken terug te brengen – vooral die van Roald Dahl en de verhalen van de Boze Heks, die we stiekem lazen omdat vader en moeder het goddeloze boeken vonden.” (Rijneveld 240)

Obbe leest overigens ook nog goddeloze pornotijdschriften. Dat is een nog grotere zonde dan de fictieve kinderboeken. Jas heeft dergelijke tijdschriften nog nooit gezien, want haar ouders lezen enkel godsdienstige tijdschriften.

“Vanonder zijn kussen steekt de punt van een tijdschrift. Ik til het op, op de voorkant staat een naakte vrouw met borsten als flespompoenen. [...] Gauw laat ik het kussen weer zakken. Ik heb het tijdschrift niet eerder gezien. Naast het Reformatorisch Dagblad, de Terdege, Agrifirm, wat reclamefoldertjes van de Dirk en het judoblad van Matthies – vader en moeder ‘vergeten’ steeds het abonnement op te zeggen waardoor iedere vrijdag weer zijn dood met een klap op de deurmat valt – krijgen we niets binnen.” (Rijneveld 148)

Ook met feesten als Sinterklaas of Kerstmis gaan de bevindelijk gereformeerden omzichtig om. Ze doen niet mee aan tradities zoals cadeautjes of een kersboom. Zo blijkt althans uit de theorie. De familie Mulder lijkt in dat opzicht echter geen klassiek bevindelijk gereformeerd gezin. Volgend citaat toont aan dat de kerstboom versieren een traditie is waar de kinderen erg naar uitkijken. Het citaat toont tevens aan dat de muziek van Boudewijn de Groot door de ouders erg geliefd is. De ouders houden, tegen de strenge voorschriften van hun godsdienst in, wel van wat ontspanning.

“Onder het nummer ‘Jimmy’ van Boudewijn de Groot – we konden de tekst feilloos meezingen en keken uit naar de regels over het bord voor de kop van de zakenman omdat we ‘kop’ nooit mochten zeggen – hadden we de boom een paar dagen geleden mogen optuigen, met kleine, dikke kerstmanneltjes, glimmende kerstballen, engeltjes en kralenkettingen, chocoladekransjes.” (Rijneveld 27)

1.2.7 Genderverhoudingen

In de reformatorische kringen heerst een bij uitstek patriarchale structuur. Mannen vervullen de leidinggevende posities. Vrouwen staan vooral in functie van hun man. Van vrouwen wordt verwacht dat ze het huishouden leiden, van mannen wordt verwacht dat ze de taken buitenshuis op zich nemen en deelnemen aan het maatschappelijke leven (Van Dijk 169). Het is dan ook uitgesloten dat een vrouw de taak van dominee of ouderling kan invullen (Van Dijk 95). De gereformeerden werden vroeger ‘mannenbroeders’ genoemd. Mannen nemen duidelijk een aanzienlijkere positie in dan vrouwen in de gereformeerde maatschappij. Een vrouw wordt vooral als een helper van haar man gezien. Eva is tenslotte ook geschapen om Adams hulp te zijn, of zo interpreteren de bevindelijk gereformeerden het althans (Bouwman 70). Die patriarchale verhouding uit zich op verschillende

vlakken. Zo loopt de vrouw achter de man wanneer ze op weg zijn naar de kerk en mogen vrouwen niet stemmen. Dit patroon is de laatste jaren echter wel sterk veranderd (van der Meiden 194). Voor vrouwen gelden overigens ook strengere kledingvoorschriften dan voor mannen, zoals ook blijkt uit het subhoofdstuk “kleding”.

Genderverhoudingen: toepassing op de roman

Ook in het gezin Mulder is er een patriarchale structuur aanwezig. De moeder is verantwoordelijk voor het huishouden. Ze wordt voornamelijk met activiteiten in de keuken verbonden. Zo maakt ze elke dag het eten klaar, maakt ze zelf kaas, doet ze boodschappen enzoverder. Vader neemt de leidinggevende positie in. Hij leidt de boerderij en onderhoudt zijn familie financieel. Ook is hij degene die voor elke maaltijd het gebed inzet. Wanneer vader er nog niet is, mag er nog niet gegeten worden, ook al betekent dit dat de andere gezinsleden moeten wachten tot het elf uur is.

“Pas als hij rond een uur of elf trek in ontbijt krijgt, mogen wij ook aanschuiven aan de keukentafel, die al vanaf acht uur gedekt staat en waar ik soms hongerig een rondje omheen loop in de hoop dat vader mijn ongeduld door het plafond heen voelt trillen.” (Rijneveld 136)

Zonder vader kan er niet gegeten kan worden. Het is de gewoonte dat vader het gebed inzet. Moeder wil alvast beginnen zonder vader en zonder het gebed, maar voor de kinderen voelt het vreemd aan. In dit citaat is al merkbaar dat moeder niet meer de nood voelt vast te houden aan de gangbare patronen.

“‘Hij weet toch dat we op dit uur ontbijten,’ zegt moeder, die de koffiemok van vader in de magnetron zet.
‘Misschien is hij kuilgras halen bij Janssen?’
‘Dat doet hij nooit op zaterdag. Anders beginnen wij gewoon zonder hem.’
Maar niemand van ons maakt aanstalten om te gaan eten. Het voelt vreemd zonder vader. En wie bedankt dan God voor ‘nooddrift en voor overvloed?’” (Rijneveld 139)

Ook volgende passage wijst op een patriarchale verhouding. De vader verwacht van zijn vrouw dat ze zijn koffie klaar zet. Koffie maken is haar taak. Vader vindt het respectloos dat zijn koffie niet klaar staat, terwijl hij zich zelf respectloos en minachtend gedraagt ten opzichte van zijn vrouw.

“‘Waarom is er geen koffie?’ vraagt vader.
‘Omdat je weg was,’ zegt moeder.
‘Ik ben er toch, en het is al ver na vieren.’
‘Dan moet je het zelf zetten.’
‘Weet je wat ik zelf moet zetten, het respect hier!’

Met grote stappen beent hij de schuurdeur weer uit, smijt de deur achter zich dicht. Boosheid heeft scharnieren die nodig geolied moeten worden. Even doet moeder of ze doorgaat, maar dan begint ze te zuchten en gaat alsnog koffie zetten. Alles is hier een rekensom: zo bestaat respect uit vier suikerklontjes en een scheutje koffiemelk.” (Rijneveld 106-107)

De volgende passage situeert zich op het moment nadat een oude melkklant bij de kerkgemeente had geklaagd over hun kinderen die er verwaarloosd uitzien. Daardoor hebben vader en moeder ruzie. Ze geven elkaar de schuld. Ze hechten veel belang aan wat de kerkgemeenschap van hen denkt. Een dergelijke kritiek heeft dus een grote invloed op hen. Door de kritiek van de kerk drijven ze nog verder van elkaar weg. Op weg naar de kerk fietsen ze ver uit elkaar. De godsdienst brengt hen dus niet dichterbij elkaar. Zoals uit de uiteenzetting blijkt, is het gangbaar dat de vrouw achter haar man wandelt wanneer ze samen onderweg zijn naar de kerk. In de roman is dat echter omgekeerd. De moeder fietst voor de vader, en liefst fietst ze zo ver mogelijk van hem weg. Dat wijst erop dat moeder de leiding neemt. Ze verzet zich tegen het gangbare patroon. Ze wil geen volging van haar echtgenoot zijn, net zoals ze in het vorige citaat niet de hulp van haar echtgenoot wil zijn.

“Het lijkt wel alsof ze steeds verder uit elkaar komen te staan, zoals ze op zondag achter elkaar over de dijk naar de gereformeerde kerk fietsen en moeder steeds iets harder gaat, waardoor vader het gat moet dichten. Zo gaat het ook bij hun ruzies: vader moet het oplossen.” (Rijneveld 256)

Moeder lijkt zich te willen verzetten tegen het gangbare rollenpatroon. Uit volgend citaat valt af te leiden dat moeder de vastgeroeste patriarchale verhoudingen niet kan loslaten. Niettemin staat ze wel open voor nieuwe genderverhoudingen en vrouwenemancipatie. De gangbare gewoonte dat mannen normaliter het beroep van landbouwer uitoefenen blijft nog aanwezig in moeders visie op de wereld. Toch stelt ze zich open voor vernieuwingen en is ze wel van mening dat ook vrouwen het recht hebben dit beroep zelfstandig uit te oefenen.

“Ik weet dat moeder niet negatief tegenover vrouwelijke boeren staat, al blijft ze het meer mannenwerk vinden.” (Rijneveld 149)

1.2.8 Anticonceptie

Kinderen zijn een geschenk van God. Het aantal kinderen dat een koppel op de wereld zal zetten, ligt in Zijn handen (Van Dijk 180). Zowel abortus als het gebruik van anticonceptie druisen dus in tegen Gods wil. Het zijn tekenen van ongehoorzaamheid aan God. Anticonceptie is dan ook ten strengste verboden in de gereformeerde kringen (van der Meiden

194). Het is de plicht van een vrouw kinderen te krijgen en hen op te voeden op vrome wijze. God heeft Adam en Eva tenslotte samengebracht opdat ze zich zouden voortplanten. Dat is de plicht van een huwelijk (Van Dijk 180-181). Het ergste voorbehoedsmiddel is volgens de gereformeerden het spiraaltje omdat het te hard lijkt op een abortus, waarbij de mens in zijn meest prille vorm afgestoten wordt (Van Dijk 181).

Anticonceptie: toepassing op de roman

Met reeds een abortus op hun geweten kiezen de ouders toch nog voor een spiraaltje, het ergst denkbare voorbehoedsmiddel volgens de bevindelijk gereformeerden. Alsof ze er trots op zijn, plakken ze het ook nog als een herinnering in een fotoboek. Daarmee tonen ze aan dat de mens niets kan veranderen aan zijn lot. God is almachtig en heerst over de nietige mensheid. God beslist over het leven, niet de mens. Zelfs een spiraaltje is niet opgewassen tegen God. Het moest van God zo zijn dat Jas ter wereld kwam, zij zal haar volk tenslotte moeten redden. Door het spiraaltje verzetten ze zich tegen Gods wil, maar volgens vader begreep God hun beslissing. Ze waren nog niet gesetteld en wilden even wachten met meer kinderen. Daar besliste God echter anders over. Daarna hebben de ouders hun lot wel in Zijn handen gelegd door geen anticonceptie meer te gebruiken. Kinderen zijn immers een geschenk van de Heer.

“In mijn fotoalbum was bij mijn eerste echo een spiraaltje geplakt: een koperen buisje met een boogje eraan waar witte haakjes aan zaten als kleine haaiantandjes die ieder zaadje dood zouden bijten, een draadje aan de onderkant dat op een slijmsliert leek. Ik had het spiraaltje weten te omzeilen en was er zo tussendoor gewonnen. Als ik vroeg waarom moeder haaiantanden in haar had, zei vader: ‘Weest vruchtbaar en wordt talrijk, maar zorg wel eerst dat je genoeg slaapkamers hebt; dit was een noodoplossing, dat wist God, alleen jij was toen al zo koppig als een rund.’ Na mijn geboorte nam moeder geen spiraaltje meer. ‘Kinderen zijn een erfenis van de Heer.’ Tegen erfenissen kun je geen nee zeggen.” (Rijneveld 59)

1.2.9 De kleding

De bevindelijke christenen worden ook weleens de ‘zwarte kousen’ of de ‘zwartekousenkerken’ genoemd. Die naam hebben ze te danken aan hun kledingkeuze. De benaming vindt zijn oorsprong bij de vrouwen die vroeger steeds zwarte kousen droegen, zowel op zondag als doorheen de week. De zwarte kousen zijn een symbool geworden van hun godsdienst. Tegenwoordig is het gebruik om zwarte kousen te dragen minder gangbaar (van der Meiden 20). Van de dominees wordt wel verwacht dat ze zowel op zondag als door de week in het zwart gekleed zijn. De strenge gelovigen, en daarbij vooral de ouderen, houden zich veelal ook nog aan de donkere *dresscode*. Bij de andere gelovige aanhangers wordt de zwarte kleding steeds minder gangbaar. Hoewel ze zich toch nog terughoudend opstellen tegenover de nieuwe trends in de mode, is er wel al meer verscheiden-

heid in hun kleding (Janse 144 & Van Dijk 95). De zwarte kleding sluit aan bij de zwaar-moedige sfeer die steeds boven het leven van een bevindelijk gereformeerde hangt. De donkere kleding representeert hun schuld- en zondebesef. Met hun zwarte kleding tonen ze berouw. Ze hopen dat God hen hun zonden zal vergeven (Van Dijk 31). Door middel van de kleding wordt verder ook het verschil tussen mannen en vrouwen beklemtoond (Van Dijk 29). Zo wordt van vrouwen en meisjes verwacht dat ze een hoed dragen tijdens een kerkdienst (Janse 70), dat ze hun haren niet kort knippen en dat ze geen mannenkleding zoals een broek dragen (Van Dijk 95-96). De laatste decennia doen zich enkele versoepelingen voor, voornamelijk bij de jongeren. Jonge vrouwen knippen hun haren vaker kort, dragen steeds vaker broeken en volgen de mode steeds meer op de voet (Janse 235).

De kleding: toepassing op de roman

Het godsdienstige gebruik om donkere kleding te dragen uit zich vooral bij de vader. Hij draagt nooit kleurrijke kleding. Doorheen de week draagt hij steeds zijn overall omdat hij dan moet werken op de boerderij. Op zondag, de dag des Heere, haalt hij wel zijn plechtige kostuum uit de kast. Op die speciale dag gaat hij wel in het zwart gekleed: “Hij draagt ook nooit fleurige bloezen, enkel zijn overall, een blauwe schipperstrui en op zondag een zwart pak met glimmende revers.” (Rijneveld 109). Verder heeft hij wel steeds zijn zwarte baret op, ook tijdens de week: “Hij zet zijn zwarte baret op en gaat de koeien doen, ook als ze net zijn gedaan.” (Rijneveld 51).

De regel dat vrouwen geen broek mogen aandoen, wordt nog steeds gehandhaafd in het gezin. Zo mag Jas enkel op zaterdag een broek aandoen want dan moet ze meehelpen op de boerderij: “Omdat het zaterdag is mag ik een broek aan, dan moet er gewerkt worden.” (Rijneveld 143). Ook moeder houdt zich nog steeds aan de gangbare kledingstijl die voorschrijft dat vrouwen een rok dragen: “Al houdt moeder helemaal niet van fietsen, ze is veel te bang dat haar rok tussen de spaken komt [...]” (Rijneveld 82).

Zoals blijkt uit volgend citaat wordt de traditie om zwarte hoeden te dragen in het dorp in stand gehouden. In de zondagsdienst dragen alle gelovigen een zwarte hoed.

“Vanaf daar zag ik vader ineens oprijzen uit een zee van zwarte hoedjes die zo van bovenaf op de eidooiers van gierenieren leken die hier en daar zwart zagen doordat ze te lang in het nest hadden gelegen.” (Rijneveld 156-157)

Van een dominee wordt verwacht dat hij steeds in het zwart door het leven gaat. Hoewel daar in de roman weinig aanwijzingen van te vinden zijn, lijkt het erop dat dominee Renkema vasthoudt aan dit gebruik. Volgend citaat verwijst naar een droom van Jas. Er kan verondersteld worden dat Jas zich de dominee voorstelt in haar droom zoals ze hem gewoon is te zien in het dagelijkse leven: “In zijn zwarte gewaad zit Renkema op de motor- kap, de Bijbel in zijn schoot.” (Rijneveld 246).

De bevindelijk gereformeerden dragen volgens de traditie liefst donkere kleding. Het is dan ook opmerkelijk dat Jas een felrode jas draagt.

“Het liefst wilde ik bij mijn broer blijven zodat ik er zeker van was dat hij niet in mijn afwezigheid ging dooien, dat hij als een sneeuwvlokje uit ons bestaan smolt, maar ik wilde vader ook niet teleurstellen en dus trok ik mijn overall over mijn rode jas aan, de rits tot mijn kin gesloten.” (Rijneveld 36)

De donkere kleding van de gelovigen staat symbool voor het berouw over de zonden die ze tijdens hun leven met zich mee dragen. Het zwart is een symbool van schuldbesef. Rood is echter de kleur van de duivel, het kwaad of de zonde. Door haar felrode jas wordt Jas bijgevolg de grootste zondaar. Jas maakt zich dan ook schuldig aan verschillende zonden zoals het doden van de haan, het doodwensen van haar broer en enkele momenten van zelfbevrediging. Ze loopt, door haar rode jas, te koop met haar zonden. Het zijn echter enkel zonden vanuit het perspectief van de strenge godsdienst. Zij maakt zich schuldig aan deze ondeugden omdat ze offers wil brengen om Matthies terug te krijgen en omdat ze wil vluchten van de realiteit of van de strenge godsdienst. Het opvallende rood vormt dan ook een fel contrast met het bescheiden zwart van de gelovigen. Die donkere kleuren staan symbool voor het ingetogen, stille en in zichzelf gekeerde volk. De rode kleur kan bijgevolg geïnterpreteerd worden als een afzetten tegen de gangbare godsdienst. Dat hangt samen met de twijfel van Jas aan God die tot uiting komt in de roman. Rood is tevens de kleur van de liefde. Ook dat draagt bij tot het contrast met de godsdienst. Jas wil niet op een, door de godsdienst opgelegde, individualistische wijze door het leven gaan. Ze wil liefde en affectie voelen van haar familie. Ze wil het verlies niet op een ingetogen manier verwerken, maar ze wil er net met haar ouders over kunnen praten om zo het overlijden van Matthies een plaats te geven in haar hart.

De zwarte kousen – waar de bevindelijke christenen hun bijnaam aan te danken hebben – raken steeds minder in gebruik. In volgend citaat vertelt Jas dat ze met deze term wordt uitgescholden op school, hoewel ze zelf nooit zwarte kousen draagt. Daarbij is haar typische kenmerk net de felgekleurde rode jas, wat van haar geen stereotiepe streng gereformeerde maakt. Hoewel ze zelf niet de typische kleding draagt, valt ze voor haar klasgenoten toch samen met de typische klederdracht.

“En ik op een dag net als de zwarte kousen, waarvoor ik weleens uit word gescholden door klasgenoten – terwijl ik nooit zwarte kousen draag -, me naar binnen frommel waardoor ik alleen nog het donker zal zien, de eeuwige donkerte.” (Rijneveld 153)

Ook moeder draagt vaak kleurrijke kleding. Na het overlijden van Matthies draagt ze voornamelijk haar roze ochtendjas, en ook haar kledingkast bevat heel wat kleurrijke kleding. Moeders garderobe is dus niet donker gekleurd zoals verwacht. Zo heeft ze sjaltjes in vele kleuren en is haar favoriete jurk helder blauw gekleurd met een vrolijk bloemenpa-

troon: “Door de sjaaltjes die ze ombindt voordat ze naar de kerk gaat, ze heeft ze in verschillende kleuren, die zullen haar nu alleen maar meer naar zolder jagen.” (Rijneveld 84) en “En ze draagt haar lievelingsjurk: een zeeblauwe met madeliefjes erop.” (Rijneveld 182). De vele kleuren van haar kleerkast contrasteren, net als bij Jas, met de donkere godsdienstige kleuren. Dat kan erop wijzen dat moeder kleur in haar leven wil. Ze probeert vrolijk door het leven te gaan in plaats van zwaarmoedig zoals de godsdienst het oplegt. Moeder tracht kleur te brengen in het obscure religieuze dorp.

Tot slot dient nog het kapsel vermeld te worden. Zoals blijkt uit volgend citaat lieten de gezinsleden hun haren geregeld knippen, voor het overlijden van Matthies. Dat strookt niet met de godsdienstige voorschriften. Zeker van vrouwen wordt verwacht dat ze lang haar hebben. Kort haar is een teken van emancipatie. Ook daaruit blijkt dat moeder niet alle traditionele gebruiken wil volgen. Dat er een kapper in het dorp is, wijst erop dat ook het dorp meegaat met de vernieuwingen.

“Zijn blonde haar is lang geworden, net als het mijne. Het komt nog net niet tot op onze schouders. Normaal gesproken zou moeder ons allang naar de kapper op het pleintje hebben gestuurd. Nu is ze het vergeten.” (Rijneveld 252)

1.2.10 Arbeidsethos vs. zondagsrust

Naar analogie met Gods schepping houden de bevindelijk gereformeerden zich aan een sterk arbeidsethos door de week, terwijl zondag de plaats van de rustdag inneemt. Ze werken erg hard tijdens de week, maar de zondagsrust wordt door hen erg hoog in het vaandel gedragen. Met werken bedoelen ze voornamelijk handarbeid en niet werken met het verstand. De bevindelijke gelovigen hechten veel belang aan de fysieke arbeid. Werken houdt de mens fysiek gezond en het behoedt hem voor geestelijke dwaalgedachten (van der Meiden 187-188).

Zondag is een heilige dag. Dan mogen de gelovigen enkel het hoogstnoodzakelijke verrichten. Zondag is de dag waarop het geloof wordt geëerd door twee keer een kerkdienst te organiseren (Janse 85). Er worden op zondag niet veel activiteiten toegestaan. Fietsen en autorijden worden op zondag bijvoorbeeld niet geapprecieerd. Wanneer deze vervoersmiddelen gebruikt worden om naar de kerk te gaan, kunnen ze echter wel getolereerd worden. Hetzelfde geldt voor telefoneren op zondag. Er wordt alleen gebeld wanneer het echt een noodgeval is (van der Meiden 155).

Arbeidsethos vs. zondagsrust: toepassing op de roman

Ook de familie Mulder leeft volgens de godsdienstige structuur van het strenge arbeidsethos doorheen de week en de traditionele rust op zondag. Dat arbeidsethos komt sterk tot uiting in het leven op een veeboerderij. Zo moet er om de twaalf uur gemolken worden. Op zaterdag moet vader voor de eerste ronde vroeg uit zijn bed.

“Tussen het melken in de ochtend en in de avond zit precies twaalf uur. Het is zaterdag en dan gaat vader na de eerste ronde weer terug naar bed, dan hoor je de vloer kraken tot het boven stil wordt.” (Rijneveld 136)

Ook de kinderen moeten meehelpen op de boerderij. Alleen op biddag hoeven ze niet te werken. Biddag is net als zondag een heilige dag en dan mag er alleen gerust en gebeden worden. Op biddag bidden de gelovige boeren tot God voor een goede oogst.

“Als ik opnieuw mijn pink omhoog wil brengen, geeft vader een rukje aan mijn pols. ‘Omdat het biddag is hoef jij nog niet te gaan oogsten.’ (Rijneveld 69)

Volgend citaat toont het belang van de sabbat of de “Dag des Heeren” aan. Zondag staat integraal in het teken van God. Werken of handel drijven is niet toegestaan. De gelovigen mogen enkel het Woord van God tot zich nemen en luisteren naar de preken in de kerk waar Zijn Woord verkondigd wordt.

“[...] omdat niemand op de Dag des Heeren geld uit mag geven, of mag aannemen. We mogen op die dag alleen ademen en het hoogstnoodzakelijke tot ons nemen, en dat is enkel de liefde van Gods woord en moeders groentesoep.” (Rijneveld 142)

Op zondag wordt er twee keer een kerkdienst georganiseerd. Voor de kinderen is er af en toe nog een extra kinderdienst. Zij moeten dan drie keer naar de kerk. De godsdienst wil het voortleven van het religieuze gedachtegoed verzekeren. Daarom is het belangrijk dat de kinderen de godsdienst goed snappen. Kinderen zijn nog kneedbaar. Tijdens hun kinderjaren moeten ze dus al ondergedompeld worden in de godsdienstige ideeën zodat ze deze niet snel zullen vergeten.

“In de gereformeerde kerk aan de dijk zitten we altijd op de voorste bank – ochtend, avond en soms ook in de middag voor de kinderdienst [...] Oma vergelijkt het drie keer naar de kerk moeten met veters strikken: eerst maak je een platte knoop, dan maak je een lus en strik je ze, en als laatste een dubbele knoop, zodat je zeker weet dat ze niet los kunnen schieten, zo onthouden we de boodschap pas goed na drie keer.” (Rijneveld 71)

1.2.11 Het avondmaal

Het avondmaal is een ritueel bij de bevindelijk gereformeerden dat ongeveer om de drie maanden georganiseerd wordt. Het avondmaal en de doop zijn de enige twee sacramenten die de protestanten kennen. Bij de gematigde linkervleugel zijn alle volwassen gelovigen welkom om deel te nemen aan het avondmaal. De strenge rechtervleugel en het midden tussen links en rechts hebben daar een andere mening over. Bij hen zijn enkel de bekeerden welkom. Het avondmaal houdt in dat de dominee eerst een preek geeft. Zo'n dienst

kan tot meer dan twee uur duren. Daarna nodigt hij de gelovigen uit om aan de tafel te komen (Van Dijk 63 -64).

Het avondmaal: toepassing op de roman

Uit volgend citaat blijkt dat moeder voor de dood van Matthies deelnam aan het avondmaal in de kerk. Daaruit zou kunnen worden afgeleid dat ze tot de extremere groeperingen binnen de bevindelijk gereformeerden horen. Op basis van de andere vermelde kenmerken, waarbij een versoepelende beweging richting de moderne wereld zichtbaar is, lijkt het waarschijnlijker dat de familie toch eerder bij de gematigde gereformeerden hoort. Deze gematigde groeperingen laten meerdere gelovigen toe aan het avondmaal.

“En zoals ze het witte brood tijdens het avondmaal in de kerk at, zo bedachtzaam en vroom at ze ook van een stuk komijn, traag en starend. Obbe had een keer gegrapt dat Jezus’ lichaam ook van kaas was en dat we er daarom maar twee sneeën brood per dag mee mochten beleggen, anders zou Hij te gauw opraken.” (Rijneveld 13)

1.2.12 De catechisatie

Kinderen van bevindelijke christenen worden naar catechisatie gestuurd om de leer te leren. De catechisatie bereidt de kinderen voor op de belijdenis, die altijd pas op latere leeftijd gebeurt. Bij de doop is de mens immers nog geen ware gelovige. De belijdenis is van groot belang voor de gelovigen want het betekent dat de mens als een volwaardig lid wordt toegelaten tot de gemeenschap. De leden krijgen het recht om deel te nemen aan het avondmaal en om te trouwen voor de kerk. De mannen krijgen bovendien stemrecht (van der Meiden 198-199).

De catechisatie: toepassing op de roman

Ook Jas en Obbe moeten catechese volgen om zich voor te bereiden op de belijdenis. Daaruit blijkt ook dat de ouders het belangrijk vinden dat hun kinderen deelnemen aan de godsdienstige tradities van het dorp. De mening van het dorp is belangrijk voor hen. Jas hecht echter minder belang aan de catechisatie. Zij is enkel in de lekkere koek geïnteresseerd.

“En op dinsdagavond moeten Obbe, een paar oude klasgenoten van de basisschool en ik naar catechisatie bij dominee Renkema thuis, als voorbereiding op de openbare belijdenis. Daar krijgen we ranja en een plak Friese ontbijtkoek van zijn vrouw. Ik kom er graag, maar meer voor de koek dan voor Gods woord.” (Rijneveld 71)

1.2.13 Familiebanden vs. ascese

De reformatorische kringen kenmerken zich door hun sterke familiebanden. Broers en zussen gaan vaak bij elkaar op bezoek en eerbied voor de ouders is het fundament van de bevindelijke opvoeding. Omdat elk kind als een geschenk van God wordt beschouwd, is de ouderliefde in de gereformeerde gezinnen erg groot (van de Meiden 196). Die sterke familiebanden contrasteren met de ascetische, bijna asociale, levenshouding van de gelovigen. Het is een stil volk dat erg op zichzelf gericht is en niet veel contact zoekt met anderen. Deze stilte brengt voor de gelovigen berusting (van der Meiden 177). Hoewel de dorpelingen elkaar vaak zien in de kerkdienst, wil dat niet zeggen dat de gelovigen dan ook onderling veel met elkaar praten.

Familiebanden vs. ascese: toepassing op de roman

De sterke familieband uit zich in het verhaal enkel in de relatie met oma. Jas denkt vaak aan uitspraken die oma haar ooit heeft verteld. Ook is het oma die helpt het lijk van Matthies in orde te maken en die na zijn overlijden in het gezin komt helpen. Oma is overigens de enige van wie Jas een knuffel krijgt.

“Oma kwam uit de voorkamer met een fles Zwitsal-zeep in haar hand – misschien hadden ze daarom wel vliesjes onder zijn oogleden gelegd, zodat er geen zeep in kon komen en het niet zou prikken. [...] Even trok oma mij tegen haar borst aan, ze rook naar biestpannenkoeken met spek en stroop: er stond nog een grote stapel op het aanrecht, die was over van het middageten, vettig van de roomboter met krokant gebakken randjes.” (Rijneveld 33)

Van de ouderliefde is in de roman niet zo veel te merken. Na het overlijden van Matthies zijn de ouders erg op zichzelf gekeerd. Ze verliezen zichzelf en verliezen ook hun kinderen uit het oog. Jas verlangt echter naar affectie en aandacht van haar ouders. Ze wil dat moeder haar eens aanraakt, een knuffel hoeft zelfs niet. Moeder raakt haar echter niet aan, Jas blijft op haar honger zitten.

“Ik spoel het uit onder de kraan en ga weer naast moeder staan, steeds iets dichterbij in de hoop dat ze me per ongeluk aanraakt als ze de koekenpan naar de uitgestalde borden op het aanrecht brengt. Even maar. Huid tegen huid, honger tegen honger.” (Rijneveld 66-67)

Jas wil graag met vader of moeder praten over de dood van haar broer. Elke poging die ze onderneemt, wordt echter afgewezen door haar ouders. Volgend citaat verwijst naar zo'n gesprek tussen vader en Jas. Ze wil graag een mooie herinnering aan haar broer ter sprake brengen, maar vader weigert zijn hart te openen en over zijn dode zoon te praten. Weinig praten en de gevoelens niet tonen zijn eigen aan de bevindelijk gereformeerden. Het helpt de familie echter niet om het verdriet om Matthies een plaats te geven. De herinnering aan

zijn zoon doet vader veel pijn, maar hij kan zijn verdriet niet uiten omdat hij het niet gewoon is door zijn streng gereformeerde opvoeding.

“Terwijl ik naar hem opkijk, zeg ik: ‘Matthies kon twee hooipakken tegelijk optillen, hij stak ze zo op de hooivork alsof het blokjes brandnetelkaas waren.’ Meteen zakt vaders glimlach weg in de huid van zijn gezicht tot ik er niets meer van zie. Er zijn mensen waar de glimlach altijd zichtbaar blijft, ook als ze verdrietig zijn. Daarvan kunnen de lijnen niet meer uitgegumd worden. Bij vader en moeder is het andersom. Zij zien er ook verdrietig uit als ze glimlachen, alsof iemand een goedriehoek naast de mondhoeken heeft gelegd en vanaf daar twee schuine lijnen naar beneden heeft getrokken.

‘Over de doden praten we niet, die gedenken we.’

‘We kunnen toch ook hardop gedenken?’, vraag ik.

Vader kijkt me doordringend aan, springt van de hooiwagen en steekt de hooivork in de grond. ‘Wat zei je?’

Ik zie de spieren in zijn bovenarmen aanspannen.” (Rijneveld 117-118)

1.2.14 Slotbeschouwing

Een bevindelijk gereformeerde groepering kenmerkt zich door een sterke concentratie op de eigen groep. Ze hebben eigen scholen, een eigen politieke partij en elke gemeenschap heeft een eigen dominee die een eigen waarheid verkondigt. Alles samen kan gesteld worden dat de bevindelijk gereformeerden, en vooral het selecte groepje uitverkorenen, een tussenpositie innemen tussen een godsdienst en een sekte. Weber stelt dat een godsdienst een verbond is waar de mens door zijn geboorte automatisch lid van wordt. Een sekte is daarentegen een organisatie waar mensen uit vrije wil bij gaan en waar ze vooral ook toegelaten moeten worden. Troeltsch vulde Webers onderscheid aan. Volgens hem wil een sekte zich afzonderen van de wereld of zich tegen de wereld afzetten, terwijl een godsdienst de buitenwereld aanvaardt zoals die is. Verder beschrijft hij het belang van de persoonlijke ervaring in een godsdienst, terwijl een sekte eerder als doel heeft de maatschappij te veranderen (Janse 17). De bevindelijke groeperingen bevinden zich tussen een kerk en een sekte. Volgens de bevindelijke christenen ben je pas een volwaardig lid of een ware gelovige wanneer je bent uitverkozen door God. De geboorte draagt volgens hen niet bij aan het lidmaatschap. Bovendien kunnen de ouderlingen het lidmaatschap van gelovigen als het ware opzeggen. Wanneer ze tijdens hun huisbezoek merken dat de dorpingen niet godsvruchtig genoeg leven, zijn ze bij machte hen bijvoorbeeld van het avondmaal of bij extreme feiten zelfs definitief uit de kerk te bannen. Nog een kenmerk dat hen laat aansluiten bij een sekte is dat ze zich afkeren van de buitenwereld. Ze geloven dat de moderne maatschappij boordevol duivelse verlokkingen zit. Ze keren zich er niet volledig van af en proberen er zich ook niet extreem tegen te verzetten, maar ze willen er niet meer bij betrokken worden dan noodzakelijk is. Toch zijn er ook elementen die erop wijzen dat ze

wel degelijk als een kerk beschouwd kunnen worden. Zo hebben ze geen ambitie de moderne maatschappij te veranderen en is de persoonlijke beleving van de godsdienst hun hoogste goed.

In dit hoofdstuk werden de typische kenmerken van de bevindelijk gereformeerden geschetst. Voor quasi al deze kenmerken is een toenemende assimilatie naar de moderne maatschappij toepasbaar. Vooral bij jongeren is er een seculariserende tendens aanwezig. Ze lijken steeds minder overtuigd van de strenge, zwaarmoedige godsdienst waarmee ze zijn opgegroeid en neigen steeds meer naar het moderne leven (Janse 235 & Van Dijk 45). Vooral de gematigde linkervleugel stelt zich steeds meer open voor de moderne samenleving. Dat is ook zichtbaar in de roman. De familie heeft zowel een radio als een televisie. Het gezin gaat ook met de fiets naar de zondagsdienst en ze beschikken bovendien over een auto. De vrouwen in het gezin knippen hun haar. De ouders zijn schuldig aan abortus en anticonceptie, wat aantoont dat ze niet met alle regels van de godsdienst rekening houden. In de familie Mulder is verder ook de generatiekloof duidelijk aanwezig. De kinderen zijn meer geïnteresseerd in de moderne snuffjes dan de ouders. Zo luistert Obbe naar luide, populaire muziek en willen zowel Obbe als Jas een discman. De kinderen experimenteren ook meer met (homo)seksualiteit. Kortom, het hele gezin toont aan de ene kant nog een sterk vasthouden aan de godsdienst en het geloof in God. Aan de andere kant is er ook een interesse in de nieuwe wereld zichtbaar. De persoonlijke interesses hoeven voor hen niet altijd onder te doen voor Gods heil. Op basis daarvan kan verondersteld worden dat het gezin zich eerder aan de linkervleugel van het gereformeerde spectrum bevindt. De periode waarin het verhaal zich situeert, komt overeen met de periode waarin deze nieuwe moderne tendensen steeds populairder worden en waarin de gereformeerden ook steeds meer interesse tonen in deze vernieuwingen. Een citaat over de schaatswedstrijd van Matthies aan het begin van de roman, situeert het verhaal in het jaar 2000.

“Het was een route van dertig kilometer en de winnaar kreeg een broodje uierboord met mosterd en een gouden medaille met het jaartal 2000 erop.” (Rijneveld 13-14).

Aangezien Jas aan het begin van het verhaal tien jaar is en op twaalfjarige leeftijd sterft, kan verondersteld worden dat het verhaal zich tussen 2000 en 2002 afspeelt. Ook het tv-programma *Lingo* of de tijdschriften zoals het blad *Terdege* situeren het verhaal rond deze periode.

2 Romanpersonages en hun Bijbelse overeenkomsten

Enkele gezinsleden vertonen verschillende overeenkomsten met figuren uit de Bijbel. In wat volgt worden die romanpersonages afzonderlijk besproken. De aandacht zal zich in dit hoofdstuk vestigen op de personages Matthies, Jas en vader omdat zij de meest flagrante overeenkomsten vertonen met Bijbelse figuren. Het hoofdstuk sluit af met de vraag wie van de personages de Verlosser representeert.

2.1 De kinderen in het gezin

Jas vergelijkt zichzelf, haar broer Obbe en haar zusje Hanna met de drie koningen. De drie koningen in de Bijbel volgden de ster die hen leidde naar Jezus, die net geboren was. De drie koningen uit *De avond is ongemak* zijn op zoek naar hun broer Matthies. Op basis daarvan zou verondersteld kunnen worden dat Matthies een representatie van Jezus is. Die gelijkenis met Jezus verklaart waarom de kinderen steeds offers willen brengen. Ze willen weten wat de dood is en wat hun broer heeft meegemaakt. De kinderen zijn als het ware op weg naar hun broer. Toch dient deze vergelijking genuanceerd te worden. Aangezien Matthies gestorven is, en dus een ster aan de hemel is geworden, kan de zoektocht naar hun broer geïnterpreteerd worden als een zoektocht naar de dood of naar het hiernamaals. Bijgevolg symboliseert de ster in de roman dus niet het leven, maar de dood. Matthies symboliseert niet het leven, en bijgevolg ook niet Jezus Christus.

2.2 Matthies

Voorgaande interpretatie, waarbij de drie kinderen op weg zijn naar Matthies zoals de drie koningen in de Bijbel naar Jezus, wijst erop dat Matthies met Jezus vergeleken kan worden. Ook de offers die ze brengen, kunnen in dat opzicht verklaard worden. De drie koningen in de Bijbel brachten geschenken mee voor Jezus. De kinderen willen Matthies eveneens geschenken geven door offers te brengen. Er zijn nog meer citaten die de voorstelling van Matthies als Jezus kunnen staven.

In de toespraak van vader op Matthies' begrafenis wordt Matthies, in het licht van het geloof in de wedergeboorte, vergeleken met Jezus. Net als Jezus zal hun overleden zoon op een dag terugkeren.

“Ik vermoed dat dat is voor het geval hij op een dag terugkeert, ‘Als Jezus terugkomt, zal het net zo’n dag zijn als alle andere. Het leven zal zijn gewone dag gaan. Net als toen Noach zijn schip bouwde, zullen de mensen bezig zijn met werken en eten, met drinken en met trouwen. Helemaal verwacht zal Matthies er net als Hij ook weer zijn,’ had vader gezegd op de begrafenis.” (Rijneveld 50-51)

Later in het verhaal wordt Matthies nog een keer met Jezus vergeleken. Deze keer omdat Jas tot de constatering is gekomen dat haar broer, net als Jezus, nooit zal herrijzen.

“Nu weet ik dat vader altijd met een lege bagagedrager terugkomt en dat Matthies niet terug zal keren, net als dat Jezus niet op een wolk naar beneden komt.” (Rijneveld 181)

Een nadere beschouwing lijkt de vergelijking met Jezus veeleer tegen te spreken. Zoals reeds aangehaald werd, symboliseert de ster die Matthies voorstelt niet het leven, maar de dood. Matthies sterft twee dagen voor Kerst, terwijl Jezus met Kerst werd geboren. Jezus kon bovendien over water lopen, terwijl Matthies net verdrinkt in het water. Matthies ‘redt’ Jas van haar lijden op aarde, het is echter de vraag of dat wel een redding is als die redding een zelfmoord betekent. Matthies trekt Jas naar de onderwereld, net zoals hij zelf ook letterlijk naar de onderwereld werd gezogen door zijn verdrinking. Op basis daarvan kan er worden aangenomen dat Matthies eerder de Antichrist dan Jezus Christus symboliseert.

Matthies is dus een bij uitstek ambivalent personage. Die ambivalentie uit zich ook in overeenkomsten met andere Bijbelse figuren. Zo vertoont hij overeenkomsten met de apostel Mattheüs, te beginnen met zijn naam. ‘Matthies’ lijkt erg op ‘Mattheüs’. Mattheüs uit de Bijbel wil aantonen dat Jezus de Messias is (Bijbel in 1000 seconden g.p.). Op basis daarvan kan gesuggereerd worden dat ook Matthies probeert aan te tonen dat Jas een Messias kan zijn voor haar familie. Zo vliegt er in december een vlinder langs Jas voorbij, wat een teken van Matthies zou kunnen zijn. De vlinder, als een symbool van de wedergeboorte, kan erop wijzen dat enkel de dood en de wedergeboorte een redding kunnen bieden. Hier wordt echter later in de scriptie, in het hoofdstuk over de wedergeboorte, dieper op ingegaan.

In het hoofdstuk “Exodus” zal worden toegelicht dat Jas zich gaandeweg steeds meer met Mozes identificeert. Matthies kan echter ook met Mozes vergeleken worden. Hij is de ster aan de hemel of in het Beloofde Land. Matthies representeert de dood. Door zijn gemis vervallen alle gezinsleden in een doodsdrift. Hij leidt zijn familie als het ware naar de dood. Vooral voor Jas is Matthies een Mozes. Zij kiest voor een zelfmoord zodat ze naar de overkant, het beloofde land bij haar broer, kan vertrekken.

2.3 De vader

Zoals reeds aangehaald werd, is de vader het patriarchale hoofd van het gezin. Volgend citaat toont dat het Jezusbeeld in de gang even groot is als vader: “[...] de porseleinen Jezus die in de hal stond en even groot was als vader.” (Rijneveld 17). Uit de grootte van het beeld kan niet alleen worden afgeleid dat de godsdienst een fundamentele rol in het gezinsleven vervult, maar ook dat vader met Jezus vergeleken wordt. Dat duidt de ge-

wichtige rol van de vader in het patriarchale gezinsleven aan, maar ook dat Jezus de vaderrol van vader overneemt. Het Jezusbeeld waakt over het gezin omdat vader zijn vaderrol niet goed invult.

Vader wordt door Jas afgebeeld als een kwade figuur, als iemand die hen kwaad achterna rent wanneer ze iets fout doen en als iemand die boos wordt omdat Jas met hem over Matthies wil praten (Rijneveld 117-118). Vader toont meer liefde voor het vee dan voor zijn kinderen. Hij behandelt zijn kinderen op een vrij ruwe wijze.

“Met die voorzichtigheid wil ik ook benaderd worden, want ik word iedere ochtend ruw uit de kuil van Matthies gehaald door vader die het dekbed van me af trekt en zegt: ‘Koeientijd, ze staan te loeien van de honger’.” (Rijneveld 75)

In het hoofdstuk “Exodus” zal worden aangekaart dat vader een sterke vergelijking met de Egyptische farao uit de Bijbel vertoont. Voor Jas is hij een kwade vader. Ze vergelijkt hem soms ook met Hitler.

“Over de rand van mijn natuurboek kijk ik naar hem, naar zijn gewassen haren, die hij strak in een zijscheiding heeft gekamd en waarin hij met de tanden van de kam lijnen heeft gemaakt als een geploegd weiland, naar zijn lip waar een kuiltje in zit als in een asbak en waar zijn sigaret in blijft hangen.” (Rijneveld 208)

Vader is overigens de baas op de boerderij, waar hij de herder van zijn koeien is. De koeien zijn echter niet de enigen die tot het vee van de boerderij behoren. Ook de kinderen worden als vee beschouwd. Zo tonen volgende citaten aan dat de veearts de kinderen als runderen benoemt.

“Er kwamen hier maar weinig mensen die niet voor de koeien kwamen, maar dit keer klopte het niet, hij had de runderen nog niet één keer genoemd, ook niet als hij ons – de kinderen – er eigenlijk mee bedoelde en vroeg hoe het met de koeien ging.” (Rijneveld 23)

In de Bijbel is Jezus de goede herder die voor zijn schapen zorgt. In *De avond is ongemak* worden Jas, Obbe en Hanna menig keer vergeleken met het vee. De vader is in dat geval de herder die voor zijn kudde dient te zorgen. Hij zorgt echter beter voor het echte vee dan voor zijn kudde kinderen. Hij heeft namelijk veel te weinig aandacht voor de tics, angsten en obsessies die ontstaan bij zijn kinderen. De vader is bijgevolg niet vergelijkbaar met de goede herder Jezus Christus. Hij vervult niet de rol van Jezus als een vaderfiguur.

Aansluitend bij de herder is er ook de zaaier, en ook die rol kan aan de vader worden toegeschreven. Hij oefent het beroep van landbouwer uit. Op basis daarvan kan worden verondersteld dat de vader de zaaier symboliseert en op die manier een symbool is voor God. De vader slaagt er echter niet in een goede zaaier te zijn, zo blijkt uit een gedachte van Jas wanneer ze in de kerk moeten bidden voor de akkers en het gewas.

“Misschien bidden we niet voor het gewas, maar voor de oogst van alle kinderen in het dorp. Dat ze groot mogen worden en sterk. En dat vader nu inziet dat hij geen oog heeft voor zijn eigen akkers, dat hij er zelfs een onder water heeft laten lopen. Naast voeding en kleding hebben we aandacht nodig. Dat lijken ze steeds meer te vergeten.” (Rijneveld 73)

De akkers verwijzen naar de kinderen in het gezin. De vader zorgt echter niet goed voor zijn akkers. Integendeel, hij verwaarloost ze. God wil zijn Woord van Liefde uitstrooien, zaaien onder de mensen. De vader strooit echter weinig zaadjes van liefde uit over zijn akkers. Hij heeft geen aandacht voor hoe zijn kinderen ontsporen, hij behandelt de obstipatie van Jas op vrij brutale, incestueuze wijze, hij weigert een open sfeer te creëren waarin de kinderen over de dood van hun broer kunnen praten en hij wordt vaak geschetst als een kwade vader die zijn kinderen agressief achterna rent wanneer ze iets fout hebben gedaan.

De vader heeft initieel het profiel met God of Jezus Christus vergeleken te worden. Hij heeft het vermogen om zowel de herder als de zaaier te symboliseren, maar telkens mislukt hij daarin. De herder en de zaaier symboliseren in de Bijbel beschermers van het volk, terwijl de vader er niet in slaagt zijn kinderen te beschermen. Dat is contradictorisch voor iemand die het zo sterk nastreeft een goede christen te zijn. Daaruit vloeit de veronderstelling voort dat de vader misschien toch niet zo'n goede gelovige is. Bovendien hebben de ouders een abortus, een doodzonde volgens hun godsdienst, op hun geweten. Een mogelijke interpretatie is dat de vader, uit schuldgevoel voor zijn zonden, zich in het extreme probeert vast te klampen aan zijn geloof, maar daardoor net een nog slechtere gelovige wordt, omdat hij zo de belangrijke dingen in het leven, zoals zijn kinderen, uit het oog verliest.

2.4 Jas

Het hoofdpersonage Jas vergelijkt zichzelf met Simson uit de Bijbel.

“Ik denk dat ik net als Simson ben, alleen schuilen mijn krachten niet in mijn haren, maar in mijn jas. Zonder mijn jas zal ik slaaf van de dood worden.” (Rijneveld 256)

Zoals Simsons krachten in zijn hoofdhaar vervat zitten, bewaart Jas haar krachten in de jas die ze niet meer wil uitdoen. Toen de lokken van Simson werden afgeschoren, verloor hij de strijd tegen de Filistijnen (Mens en Samenleving (Simson de Nazireeër en Richter) g.p.). Jas overkomt hetzelfde. Hoe meer haar ouders haar opdragen haar jas uit te doen, des te dichter ze bij de nederlaag van haar eigen strijd komt. Zo krijgt Jas het bijvoorbeeld erg benauwd wanneer moeder dreigt dat ze van het trapje zal springen indien Jas haar jas niet uitdoet. Jas raakt de omgeving rondom haar even kwijt. Ze verliest zichzelf.

“Langzaam zakte haar stem steeds verder weg, werd de keuken wazig, en hoe ik ook probeerde om mijn hand naar mijn rits te brengen, het lukte niet.” (Rijneveld 159)

Jas is, net als Matthies, een ambivalent personage. De vergelijking van Jas met Mozes zal in het hoofdstuk “Exodus” nader worden toegelicht. Ze vertoont echter ook veel gelijkenissen met Jezus Christus. Bij haar dood symboliseert ze zowel Mozes als Jezus Christus. Net als Mozes sterft ze al kijkend naar het Beloofde Land zonder het zelf te kunnen beleven. Net als Jezus wil ze duidelijk maken dat de regels die in de godsdienst gehandhaafd worden te streng zijn. Ze versoepelt de strenge wetten. Strengheid moet plaats maken voor liefde (Thomas Godsdienstonderwijs g.p.).

Jas probeert de zorgende rol van de herder en zaaier over te nemen. Ze wil bijvoorbeeld haar ouders beschermen en het leven in hen terugbrengen. Zo wil ze haar jas niet meer uitdoen zodat ze niet ziek wordt en haar ouders niet nog een verlies hoeven te dragen. Ook gebruikt ze de padden in een poging de seksuele relatie tussen haar ouders te herstellen. Jas lijkt impliciet dus meer voor haar ouders te zorgen dan haar ouders voor Jas, Obbe en Hanna zorgen. Ze probeert overigens af en toe de moederrol op zich te nemen zoals blijkt uit volgend citaat, dat aantoont dat ze Obbe en Hanna probeert te beschermen tegen het bonken, één van de tics die ze hebben ontwikkeld na het overlijden van hun oudste broer, en dat ze moeder wil behoeden voor het piekeren.

“Als ik hem [=Obbe] hoor bonken, ga ik naar zijn kamer en zeg dat hij stil moet zijn, dat moeder anders gaat liggen piekeren hoe het moet als we in een tentje op een camping liggen, al komen we daar misschien wel nooit. Het helpt voor even, maar na een paar minuten begint het bonken weer. Af en toe ben ik bang dat er geen barsten meer in het hout maar in zijn hoofd komen, dat we hem moeten schuren en opnieuw in de lak zetten. Hanna bonkt ook, daarom slaapt ze steeds vaker bij mij in bed. Dan houd ik haar hoofd vast tot ze in slaap valt.” (Rijneveld 75)

Uit het citaat blijkt duidelijk de bezorgdheid van Jas om haar gezinsleden. Jas probeert hen te beschermen als een herder. Wanneer Jas haar vader helpt met de koeien van het land te halen, heeft ze net als haar vader een stok in haar hand om de koeien op te jagen (Rijneveld 19). Ze wordt dus even letterlijk voorgesteld als een herder.

Ze vergelijkt zichzelf ook met Jezus Christus nadat Obbe haar pijn heeft gedaan. Jezus bedoelde met ‘iemand de andere wang tonen’ dat kwaad niet met kwaad moet bestreden worden. Integendeel, wanneer iemand je kwaad doet, moet je je wraakgevoelens terzijde laten en zelf niet tot het kwaad overgaan (Jehova’s Getuigen g.p.). Dat bevestigt dat Jas voor de liefde pleit. Zij wil het kwaad mijden en haar broer, die veel kwaad in zich draagt, zelf geen kwaad doen. Ze had Obbe haar andere wang moeten tonen om te laten zien dat ze geen kwaad terugdoet.

“Met zijn rug naar vader toe gaat hij voor mij staan en legt zijn hand op de rits van mijn jas, trekt hem dan ineens ruw naar boven waardoor het velletje van mijn kin ertussen komt te zitten. [...] Hij vraagt niet of ik ook mee wil en laat me achter in de kou, met der stukjes vlees tussen de rits en één gloeiende wang van zijn aanraking. Net als Jezus had ik mijn andere wang ook moeten tonen, om te kijken of hij het meende.” (Rijneveld 264)

Jas beschouwt zichzelf als een zondaar. Ze begaat verschillende zonden; zo is ze betrokken bij de moord van het konijn en van de hamster Tiesje. Ook vlucht ze af en toe weg van de realiteit door middel van zelfbevrediging, een zonde volgens de gereformeerde godsdienst. In volgend citaat voelt ze zich schuldig omwille van haar fascinatie met de geslachtsdelen van haar buurjongetjes, waardoor ze denkt dat ze een pedofiel is.

“Ik wilde het niet aanpakken. Moeder zou het me niet vergeven als ik mijn zondige vingers aan hetzelfde washandje afsmeerde dat zij tegen haar lippen drukte [...]” (Rijneveld 126)

Het personage Jas wordt ook getekend door duivelse kenmerken van het kwaad. In het hoofdstuk “Exodus” wordt uitgelegd dat Jas kwaad in zich draagt. Ze vindt zichzelf voor de ene helft een goede Jood en voor de andere helft een kwade Egyptenaar. Ze vergelijkt zichzelf ook met Hitler, wat die vereenzelviging met het kwaad bijstaat.

“De juffrouw vertelde verder dat Hitlers favoriete bezigheid dagdromen was en dat hij bang was voor ziektes. Zo had hij last van maagkrampen, eczeem en winderigheid, al kwam dat laatste vooral door de bonensoep die hij vaak at. Hitler had drie broers en een zusje verloren die allemaal de zes jaar niet haalden. Ik lijk op hem, bedacht ik, en niemand mag dat te weten komen. We zijn zelfs op dezelfde dag jarig, op 20 april [...]” (Rijneveld 59)

Jas en Hitler zijn op dezelfde dag geboren, hebben beiden angsten, zijn beiden blond en hebben beiden een link met Joden. Ze zijn allebei verantwoordelijk voor moorden, Jas bij de dieren en Hitler bij de Joden. Door zichzelf met Hitler te vergelijken, maakt ze van zichzelf een slechterik, een zondaar verantwoordelijk voor wandaden. Bovendien kleurt Jas snel rood van schaamte (Rijneveld 80) en ook de kleur van haar jas is rood. Aangezien rood de kleur van de duivel is, wijst dat op kwaadaardige kenmerken bij Jas.

Jas begaat door de offers verschillende zonden volgens de godsdienst. Daarenboven is ze ook de zondebok van het gezin. Jas krijgt vaak de schuld op zich geschoven wanneer ze ruzie heeft met broer of zus, ook al heeft ze zelf niets fout gedaan. Wanneer de kinderen Tiesje laten verdrinken en Hanna begint te wenen, komt vader hun kamer binnen. Obbe schuift de schuld op Jas en zij moet van haar vader naar haar kamer om te bidden. Obbe en Hanna blijven ongestraft.

“‘Jas duwde Hanna van bed,’ zegt Obbe. Hij kijkt me recht aan. [...] Als vader even niet kijkt, opent Obbe kort zijn mond, duwt zijn vinger erin en eruit, alsof hij moet kotsen. Ik laat me vlug van zijn bed glijden. ‘Goed,’ zegt vader, ‘naar je kamer jij en bidden.’” (Rijneveld 80)

Jas kan nooit iets goed doen en wordt zo de zondebok van het gezin Mulder. Het idee van de zondebok vindt zijn Bijbelse oorsprong in Leviticus waarin een bok wordt geofferd. Vooraleer de bok wordt geofferd, worden alle zonden van het volk op zijn kop gelegd (Nijboer, g.p.). De interpretatie van Jas als zondebok verklaart haar zelfmoord. Ze kiest ervoor om zichzelf te offeren. Haar dood is zodoende een offerdood. Jas neemt als zondebok alle zonden met zich mee zodat haar familie het leven zondenvrij kan verderzetten. Ze verlost haar ouders, broer en zus van de zonden die op hen drukken. Volgens deze interpretatie symboliseert Jas Jezus Christus. Hij was, net als Jas, de zondebok die zich vrijwillig offerde om het volk van zijn zonden te zuiveren (de Vink g.p.).

Jas kijkt naar zichzelf als een zondig en duivels persoon, maar in werkelijkheid maakt ze van zichzelf tegelijkertijd ook een martelaar. Ze lijdt in functie van de hoop op beterschap voor haar gezin. Dat lijden uit zich in de obstipatie van haar darmen, in haar angsten, in de naald die ze maandenlang in haar navel laat zitten en vooral in haar offermoord. Ze leeft in haar fantasie, die gericht is op het beter maken van de situatie in het gezin. Om dat te verwezenlijken moet ze offers brengen door de grenzen van de dood af te tasten, onder andere bij de dieren en uiteindelijk bij zichzelf. Haar lijden draagt bij tot het ‘genezen’ van de gezinssituatie. Op die manier is Jas dus meer een martelaar dan een zondaar. Jas probeert ook een genezer of redder te zijn. Ze probeert de situatie van het gezin te genezen.

Er rest nog een laatste element dat Jas als martelaar met Jezus identificeert, en dat is de duimspijker die Jas in haar navel stopt. Jas nagelt zich aan zichzelf vast zoals Jezus aan het kruis werd genageld. Jezus stierf aan het kruis om het volk van de zonden te verlossen. Jas wil haar ouders ook van de zonden en de lasten die op hen drukken, verlossen. De duimspijker weerspiegelt de wil om haar ouders te verlichten door zelf voor hen te lijden.

De identificatie van Jas als een martelaar, een zondebok, een verlosser, een herder en een genezer draagt bij tot de vergelijking van Jas met Jezus Christus. In het hoofdstuk “Exodus” komt uitvoerig aan bod dat Jas ook Mozes representeert. Aangezien Mozes uit het Oude Testament de prefiguratie van Jezus in het Nieuwe Testament voorstelt, kan geconcludeerd worden dat Jas het Oude en het Nieuwe Testament verenigt. Ze vergelijkt haar ouders ook met het Oude Testament omdat ze zichzelf niet meer vernieuwen. Door haar offerdood krijgen de ouders als het ware een nieuw hart en kunnen ze zichzelf wel vernieuwen. Jas voegt het oude met het nieuwe samen.

“We vernieuwen onszelf constant, alleen vader en moeder vernieuwen zich niet meer. Ze blijven net als het Oude Testament hun woorden, gedrag, patronen en ri-

tuelen steeds maar herhalen. Ook als wij, hun volgelingen, steeds verder van hen af komen te staan.” (Rijneveld 72-73)

Daaruit vloeit de vaststelling voort dat Jas volgens de regels van de gereformeerde godsdienst een duivelse figuur en een zondaar is, maar voor de realiteit binnen het gezin een martelaar en genezer probeert te zijn. Jas heeft door dat de godsdienst haar familie niet door het rouwproces helpt en probeert zelf de zorgende en genezende rol van God over te nemen. Daarbij aansluitend dient het oog van God besproken te worden. Jas aanschouwt de gezinssituatie en heeft door dat er iets moet veranderen. God lijkt afwezig te zijn en haar familie valt steeds meer uit elkaar. Jas is als het ware het oog van God. In de gelovige gemeenschap zijn het normaal de ouderlingen die het oog van God trachten te zijn, het oog dat alle gelovigen in de gaten houdt. De ouderlingen hebben enkel oog voor de godvruchtigheid, Jas heeft oog voor de realiteit. Zij ziet dat er iets schort aan de godsdienst, dat de godsdienst schaars is met de liefde die ze uitdeelt. Het oog van God verschuift bijgevolg naar het oog van Jas, die waakt over haar gezin zoals God zou waken over zijn gelovigen. Dat Jas het oog van God overneemt, wordt ook bevestigd door de kافت van het boek. Daarop staat Jas getekend, in haar rode jas. Ze ziet daarbij dat de situatie uit de hand loopt. Ze is het oog van God dat begrijpt dat haar familie lijdt onder een gebrek aan liefde.

2.5 De Verlosser

Alle gezinsleden verliezen zichzelf na het overlijden van Matthies. De kinderen ontwikkelen dwangneuroses, de ouders vervallen in een depressie. Ze lijken allemaal een redding of een redder nodig te hebben die hen verlost van de zwaarte van het leven, maar alleen Jas en Hanna gaan daadwerkelijk op zoek naar wie die redder voor hen zou kunnen zijn.

God lijkt afwezig te zijn, dus gaan Jas en Hanna op zoek naar een andere redder. Het plan van de redding is Hanna's idee. Geïnspireerd door het sprookje van Raponsje is ze ervan overtuigd dat Jas en zichzelf ook gered moeten worden.

“Zij werd op een dag uit de toren gered. Wij hebben ook een redder nodig. Iemand die ons weghaalt uit dit belachelijke dorp, van vader en moeder, van Obbe, van onszelf.” (Rijneveld 86)

Hanna is overtuigd van haar plan. Haar enige voorwaarde is dat de redder een man is, want “redders zijn altijd mannen” (Rijneveld 86). Jas lijkt echter twijfels te hebben over de redding. Zij is zo verloren dat ze zich zelfs niet zou kunnen vastklampen aan een redder.

“Hanna heeft gelijk. Al weet ik niet of ik een redder wil, dan moet je namelijk eerst weten hoe je je moet vastklampen, maar ik wil ook mijn zusje niet teleurstellen. Ik hoor vader ons al schreeuwend uit Genesis toespreken: ‘Wie zijn volk verlaat,

wordt een zwerver, losgeslagen van zijn oorspronkelijke bestaan.’ Is dit ons oorspronkelijke bestaan, of wacht er ergens op aarde nog een ander leven dat net zo goed om ons heen past als mijn jas?”. (Rijneveld 87)

Om Hanna niet teleur te stellen, zoekt Jas mee naar mogelijke redders. Ze kiest voor Boudewijn de Groot, “want wie zo mooi over de liefde kan zingen, kan er vast ook één redden. En vader en moeder vinden hem sympathiek. Ze zullen het vast niet erg vinden als hij ons meeneemt.” (Rijneveld 107). Hanna kiest voor haar leerkracht, meester Herbert. Jas denkt echter, in tegenstelling tot Hanna, dat uiteindelijk niemand de rol van redder kan overnemen van God. Volgens haar is er meer nodig dan een man die hen komt redden.

“[...] en ik Hanna ervan kan overtuigen dat ik geen redder nodig heb, dat ik wel naar de overkant wil, ver weg van hier, maar dat we misschien iets anders nodig hebben dan een man, dat we God niet zomaar in kunnen ruilen, hij is de sterkste Pokémonkaart die we hebben. Al heb ik ook geen andere oplossing om hier vandaan te gaan.” (Rijneveld 108)

Wanneer Jas zegt dat Boudewijn de Groot aan de overkant woont, wordt het plan voor Hanna nog duidelijker. Ze moeten naar de overkant, want “Het stikt er van de redders en vader en moeder durven er niet te komen.” (Rijneveld 110). Voor Hanna betekent de overkant vanaf nu de hoop op redding. Jas ziet daarentegen geen oplossing of mogelijkheid om gered te worden. Zij wil vooral naar zichzelf toe: ze vergelijkt de duimspijker die ze in haar navel heeft geprikt dan ook met “een reddingsboei te midden van de Noordzee” (Rijneveld 110). Voor haar begint de overkant steeds meer op de dood te lijken. Ze zal uiteindelijk zelf voor haar redding zorgen door haar dood te zoeken in de diepvriezer waardoor ze naar de overkant of het hiernamaals zal gaan.

Jas en Hanna zoeken hun redder in verschillende mensen. Volgend citaat toont aan dat Hanna niet overtuigd is van de reddende krachten van God. Ze vertrouwt God niet en denkt dat Hij hun plannen aan vader zal doorvertellen. Het citaat vermeldt ook dat God enkel “de gezonkene” redt, maar dat staat in contrast met de dood van Matthies. Hij verdronk in het meer, maar werd niet door God gered.

“‘En God dan? Hij is toch ook een redder?’ ‘God redt alleen de gezonkene. Jij durft niet te zwemmen.’ ‘Daarbij,’ vervolgt Hanna, ‘is God te goed bevriend met vader. Hij vertelt het vast door en dan komen we nooit meer weg. ‘Hanna heeft gelijk. Al weet ik niet of ik een redder wil, dan moet je namelijk eerst weten hoe je je moet vastklampen, maar ik wil ook mijn zusje niet teleurstellen.’” (Rijneveld 86-87)

Naarmate de roman vordert, zal Jas haar hoop op een redding projecteren op de veearts. “Hij is lief en woont aan de overkant en heeft naar verschillende harten geluisterd, wel duizenden.” (Rijneveld 166), beargumenteert Jas. Jas hoopt vooral dat iemand haar aan-

dacht zal schenken, en die hoop vestigt ze op de veearts: “Misschien is de veearts ook een astronaut en zal eindelijk iemand de moeite nemen om te kijken hoeveel leven er nog in mij zit.” (Rijneveld 183). Daarnaast projecteert ze ook een seksuele fantasie op de veearts: “Ik stel me voor hoe hij met zijn tong mijn tong zal raken. [...] en dat er uit mij een nieuw leven kan groeien, een versie zonder jas.” (Rijneveld 219). Ze hoopt dat ze met de veearts eindelijk iemand heeft gevonden die haar aandacht geeft. Iemand die haar het gevoel geeft dat ze bestaat en haar zo kan redden. Ook de vader probeert Jas te verlossen van haar obstipatie door een stuk zeep in haar te stoppen. Hij kan echter niet als een redder dienen omdat hij enkel het probleem ziet en niet de oorzaak. De vader is bijgevolg allesbehalve de redder.

Uit de voorgaande citaten blijkt dat Jas, hoewel ze het gevoel heeft dat Hij er nooit is, toch in God als redder blijft geloven. Wanneer ze aan het einde kiest voor de dood, kiest ze er in principe voor om dichterbij Hem te geraken. Ze kiest er zelf voor dat God haar meeneemt in de dood. Geen enkel personage is in staat de redding te brengen. Enkel Jas kan verlossing bieden. Zij is de Messias die de bevrijding teweegbrengt. Ze is de enige die zowel zichzelf als haar familie kan verlossen van de zwaarmoedigheid die de godsdienst en het verdriet hun opleggen. Dat bevestigt de assumptie dat Jas de Jezusrol overneemt.

3 Exodus

De avond is ongemak vertoont veel overeenkomsten met het Bijbelverhaal Exodus. Binnen dat Bijbelse Exodusverhaal vormen de tien plagen en de tien geboden cruciale onderdelen. Vooraleer dit hoofdstuk verder inzoomt op die plagen en geboden, zullen eerst de overeenkomsten tussen het Bijbelverhaal en de roman worden uiteengezet.

Exodus vertelt het verhaal van de uittocht van de Joodse Israëlieten uit Egypte naar het Beloofde Land. Het Joodse volk werd door God verlost van de slavernij waaronder het leed in Egypte. God geeft Mozes de opdracht de Israëlieten uit Egypte weg te leiden. Wanneer de Egyptische farao het voorstel van Mozes weigert, stuurt God enkele plagen op Egypte en de farao af. Na de tiende plaag geeft de farao toe en laat hij de Joden gaan. De farao bedenkt zich evenwel op het laatste moment en probeert met zijn leger de Joden tegen te houden wanneer ze de Schelfzee, de grens van Egypte, willen oversteken. God steekt daar een stokje voor door een wolk te laten neerdalen tussen het Joodse volk en het leger van de farao. Daardoor kunnen de Egyptenaren hen niet aanvallen. Mozes splitst daarna de zee in tweeën, waardoor de Joden naar de overkant kunnen en ontsnapt zijn aan de slavernij. Vervolgens begint de veertig jaar durende tocht door de woestijn richting het Beloofde Land (Statenvertaling g.p.).

De avond is ongemak vertelt de facto ook het verhaal van een uittocht. Het betreft de uittocht van het hoofdpersonage Jas, die een uitgesproken verlangen koestert naar de overkant. Jas wil weg van haar leven in het dorp. Ze lijdt onder het gebrek aan affectie van haar ouders. Ze wil naar het beloofde land, een plaats waar alles beter is en waar ze wel liefde zal krijgen. Jas verlangt naar de overkant, die van haar dorp gescheiden is door een meer. Dat meer is vergelijkbaar met de Schelfzee, een grens tussen het kwaad van de godsdienst in het dorp en het beloofde land of de stad aan de overkant. De stad is de plaats waar de lichtjes branden, het dorp is de plaats waar de godsdienst voor een duistere vloek zorgt. Dat is vergelijkbaar met het Bijbelverhaal, waar enkel bij de Israëlieten licht brandde en bij de Egyptenaren de plaag duisternis heerste. Jas wil naar de overkant gaan, waar het Israëlitische goede volk woont en waar alles beter zal zijn. Door in de vriezer te kruipen gaat ze naar de overkant, een symbool voor de dood. Jas bereikt het beloofde land van liefde niet, maar ze vindt wel haar vlucht in de dood. *De avond is ongemak* is het verhaal van haar eigen exodus, een uittocht waarmee ze de kille godsdienst achter zich laat.

Jas beseft dat de rampen die hen teisteren dezelfde zijn als de plagen uit de Bijbel. De plagen zijn een teken van God. Hij heeft haar uitverkoren om het volk te redden. Jas wordt op die manier de representatie van Mozes die het Joodse volk naar het Beloofde Land brengt. Bijgevolg is de vraag welke personages de Israëlieten en welke personages de Egyptenaren symboliseren. Op basis van de gelijkenissen tussen Jas en Mozes kunnen ook vader en moeder een rol toebedeeld krijgen. Mozes was een Israëliet die opgroeide in Egypte. Hij is dus zowel thuis onder de Joden als onder de Egyptenaren, maar hij blijft

wel de beschermer van de Joden. Ook Jas heeft, symbolisch gezien, zowel Israëlitische als Egyptische invloeden door haar opvoeding. Ze zegt van zichzelf dat ze zowel goed als slecht is: “Zo heb ik ook vast twee kanten en ben ik zowel Hitler als een Jood, zowel fout als goed.” (Rijneveld 249). De veronderstelling daarbij is dat de vader de Egyptische farao symboliseert en de moeder de onderdrukte Israëliet. Jas noemt haar overleden grootmoeder ook ‘oma van de zware kant’. Ook dat wijst erop dat één van haar ouders, volgens deze interpretatie waarschijnlijk haar vader, een ‘zware’ gelovige is. De moeder is eerder gematigd gereformeerd. Zo blijkt ook uit het eerste hoofdstuk, waarbij verscheidene kenmerken aantonen dat moeder minder streng gelovig is dan vader. Jas is daarbij een kind van een ‘zware’ gereformeerde en van een gematigde gereformeerde. Daarbij treedt de overheersende ‘zware’ godsdienst op als de kwade Egyptische leer. In wat volgt zal deze interpretatie nader gestaafd worden. Volgens deze veronderstelling is Jas dus een kind van een ‘kwade’ Egyptenaar en een ‘goede’ Jood. Ze is een combinatie van goed en kwaad, maar doordat ze Mozes representeert, strijdt ze wel voor het goede.

De vader van het gezin Mulder symboliseert de Egyptische farao, of de boosdoener in de ogen van God. Hij staat dus voor het kwaad. De vader is degene die het meeste belang hecht aan het strikte volgen van de godsdienst. Hij zet telkens het gebed voor de maaltijd in, hij zorgt ervoor dat zijn kinderen de psalm van de week kennen en hij leest vaak (voor) uit de Statenvertaling. In de Bijbel onderdrukte de farao de Israëlieten. Vader wordt geschetst als een kwade vader die zijn vrouw en kinderen onderdrukt. Zo werd in het algemeen kader reeds de passage aangehaald waarbij zijn koffie niet klaar staat. Hij wordt getekend als een kwade en straffende vader. De half-incestueuze passages met Jas zetten deze interpretatie kracht bij. Er zijn nog meer aanwijzingen te vinden die wijzen op de vader als de Egyptische farao. In de Bijbel draagt de farao op dat alle Joodse mannelijke baby's gedood moeten worden (InfoNu: Pesach g.p.). In de roman was het de vader die had aangedrongen op een abortus. De eerste baby van de Israëlitische moeder werd in dat opzicht gedood door de Egyptische vader (zie citaat bij “Plagen”). Jas ziet haar moeder, in tegenstelling tot haar vader, wel als een goed mens. Volgens Jas zorgt ze voor enkele Joden in de kelder, ze beschermt hen tegen het kwaad. Moeder staat dus aan de goede kant. De veronderstelling dat Jas zichzelf en haar Joodse volk wil redden, wordt versterkt door haar vereenzelviging met de Joden. Deze Joden zitten in de kelder verstopt zoals Jas zich verstopt achter haar jas en zoals ze door haar obstipatie zelf ‘verstopt’ zit. Jas wordt op die manier de leider Mozes die het Joodse volk wegleidt naar het Beloofde Land.

Jas wil, net als Mozes, het Joodse volk naar haar beloofde land leiden. Ze wil vooral haar moeder redden en daarvoor moet ze de liefde laten terugkeren. Die liefde heeft moeder nodig van vader. Het spreekt voor zich dat ze haar vader dus niet kan vergeten. Volgende verwijzing naar Exodus toont aan dat ze haar vader, haar vijand, niet aandoet wat hij haar heeft aangedaan. Om haar moeder te verlossen, moet ze ook haar vader verlossen.

“In mijn jaszak voel ik de padden. Ze zitten eindelijk op elkaar en kleven als ijsklompjes tegen de stof van mijn jas. ‘Ik laat jullie zo vrij,’ sus ik ze, en denk aan de woorden uit Exodus: ‘U mag de vreemdeling niet onderdrukken, want u kent zelf de gesteldheid van de vreemdeling, omdat u zelf vreemdeling geweest bent in het land van Egypte.’ Het wordt tijd dat ik ze vrij ga laten, want hun huid voelt net zo koud aan als de chocoladekikkers en –muizen gevuld met fondant die moeder bij de Hema heeft gekocht en waarvan ik altijd de zilvergekleurde jasjes met mijn nagel gladstrijk en bewaar.” (Rijneveld 269)

Jas ziet niet enkel in vader een vreemdeling, maar ook in Obbe. Ze komt niet goed overeen met haar broer en wanneer ze zegt dat ze weg wil bij haar ouders, bedoelt ze dat ze ook weg wil bij haar broer. Bovendien mag Obbe vader vaker helpen met de koeien. Jas is jaloers op de relatie die hij met hun vader heeft. Volgend citaat bevestigt dat Jas ook haar ‘vijanden’ moet helpen als ze moeder wil redden. Ze ziet dat Obbe lijdt en laat het kwaad achter zich wanneer ze hem benadert. Om te slagen in haar missie om de liefde te laten terugkeren, zal ze ook haar broer overeind moeten helpen, al doet die soms naar tegen haar. Ze wil hem vreedevol benaderen zonder kwaad.

“Ineens komt Obbe half overeind, hij kijkt achterom en ziet mij staan. Ik moet denken aan een zin uit Exodus: ‘Wanneer u de ezel van uw vijand onder zijn last ziet liggen, moet u zich ervan weerhouden om het aan hem over te laten. U moet de ezel beslist samen met hem overeind helpen.’ Ik glimlach naar Obbe om te laten zien dat ik in vrede kom, dat ik altijd in vrede kom, al verlang ik er soms naar om in oorlog te komen, zoals ik soms een stuk kapot speelgoed naar de moestuin breng en dit tussen de rode uien in, naast de engel met één vleugel, begraaf.” (Rijneveld 205)

Verder zijn er ook op vlak van de dood en de tocht naar het Beloofde Land tussen Mozes en Jas enigszins parallellen zichtbaar. Mozes was 120 jaar bij zijn dood, Jas is 12 jaar bij haar dood. Mozes verlangde naar het Beloofde Land, maar mocht er van God niet naartoe omdat hij volgens Hem een zonde had begaan. Wat die zonde precies was, is niet duidelijk. (Wessel g.p.). Zoals uit volgend citaat blijkt, verlangt Jas ook naar het beloofde land aan de overkant. Ook zij mag er niet naartoe. Desondanks gelooft Jas wel dat moeder zich beter zal voelen wanneer zij er niet meer is. Door zelf naar de overkant te gaan, zal moeder verlost worden van “de steen in haar buik”. Die steen verwijst mogelijk naar een resterend schuldgevoel van de abortus of naar haar depressie waardoor ze niet meer eet en meer gebogen loopt.

“Ik denk aan de plaag waarover ze het tegen vader had die nacht dat ik mijn beer van de waslijn haalde. In Egypte braken ze uit omdat het volk naar de overkant wilde. Hier breken ze uit omdat we niet naar de overkant mogen, maar er wel naar verlangen. Het zou zelfs kunnen zijn dat als wij, Hanna en ik, vertrekken, dat de steen in moeders buik vanzelf minder zwaar wordt.” (Rijneveld 106)

Het verhaal van Mozes wil ons vertellen dat het Beloofde Land wezenlijk een desillusie is. De mens sterft voordat hij zijn idealen heeft kunnen voltooien of zijn dromen heeft kunnen verwezenlijken. De mens zal zijn beloofde land niet bereiken. Er zal altijd iets in de weg staan (Wessel g.p.). Ook Jas zal haar beloofde land, de plaats waar de liefde heerst, niet bereiken. Ze zal enkel de dood bereiken. Net als bij Mozes is ook haar zonde onduidelijk; misschien was het omdat ze liever haar broer dan haar konijn dood wenste, misschien was het omdat ze de haan doodde. Hoe hard ze ook haar best doet om het beloofde land te bereiken, er zal haar altijd iets in de weg staan. Ze verlangt naar een warme thuis, naar ouders die haar overstelpen met liefde. Door haar zelfmoord wil ze ontsnappen naar een betere wereld. Ze neemt haar ouders, door middel van de padden, symbolisch met zich mee. Die betere wereld waarnaar ze verlangt, bestaat echter niet voor haar. Analooq met het verhaal van Mozes, is het ideaal onbereikbaar. Mozes mag van God nog één keer vanop de berg naar het Beloofde Land kijken. Daarna sterft hij op die plaats. Jas ziet vlak voor ze in de vriezer kruipt dat de padden eindelijk op elkaar zitten. Er is terug liefde tussen de padden, dus er is weer liefde tussen haar ouders. Jas neemt de padden mee in de vriezer en beschermt ze door een papiertje over hen te leggen tegen de koude. Ze neemt als het ware haar ouders mee in de vriezer zodat ze dicht bij elkaar en bij Matthies zijn. Door de padden mee te nemen in de vriezer, kunnen de ouders in de realiteit ontdooien en kan de liefde weerkeren. Net voor haar dood ziet ze dat haar ouders het beloofde land, de plaats waar de liefde heerst, zullen bereiken. Ze ziet de liefde van het beloofde land, maar ze zal het zelf nooit ervaren want zonder haar offer komt de liefde niet terug.

3.1 Plagen

In de Bijbel zijn de plagen bedoeld om de Israëlieten te redden van de onderdrukking in Egypte. In de roman dienen de plagen om het volk te redden van de onderdrukking van de strenge godsdienst. De rampen zijn als het ware een pleidooi voor liefde, warmte en genegenheid. De plagen pleiten voor een mildheid. Ze dienen als een *wake-up call*. Niet het kwaad van de godsdienst, maar de liefde zal het volk redden. Vader, moeder en de kinderen lijden onder de rampen, en met hen het hele dorp. De plagen dienen als een teken dat Jas de Messias is. Bij het tienletterwoord kreeg ze een teken dat zij de uitverkorene is. Zij is Mozes die het volk naar het Beloofde Land kan leiden. Zij is Jezus Christus die het volk zal verlossen. Ze gebruikt de laatste plaag, duisternis, als een kans om zichzelf te offeren en om de liefde tussen haar ouders te laten weerkeren. Zo bespaart ze haar ouders de laatste plaag en zorgt ze ervoor dat haar ouders, net als de Israëlieten in het Beloofde Land, weer liefde voelen. De gelijkenis van Jas met Mozes uit het Exodusverhaal is een voorteken dat Jas aan het einde de Messias Jezus Christus blijkt te zijn die de godsdienstige wetten versoepelt. Jas is een kind van God, maar dan van een liefdevolle in plaats van een straffende God.

Verder wilde God in het Bijbelverhaal door middel van de plagen aantonen dat Hij de Almachtige is. De farao en zijn goden zijn niets in vergelijking met God (Mens en Samenleving (Exodus) g.p.). Die almacht van God komt ook tot uiting in de roman. Ondanks de toenemende twijfel van Jas, gelooft ze dat de plagen door God gestuurd worden en beschouwt ze het tienletterwoord bij *Lingo* als een teken. Ze ziet de plagen als een waarschuwing dat zij haar volk moet redden en als een kans om dichter bij God te geraken. Daarenboven is Jas de uitverkorene, de Messias die het volk moet redden. Dat wijst op de almacht van God, die beslist wie wel of niet uitverkoren is. Jas is door God aangesteld om de rol van bevrijder op zich te nemen. Ze wordt bovendien naar een nieuwe cocon geleid, de vriezer, waaruit ze wedergeboren kan worden. Die wedergeboorte verwijst bij de bevindelijke christenen naar een bekering, en dat is enkel weggelegd voor de uitverkorenen.

Volgend citaat duidt aan hoe er in het dorp wordt gekeken naar een plaag. Een plaag is voor een gelovige niet toevallig, maar altijd een waarschuwing voor wat zal komen. Het is in dit geval een waarschuwing tegen de strengheid en kilte van de godsdienst. Het is een godsdienst die de gelovigen niet uit het dal haalt, maar hen er net nog dieper in duwt. De plagen zijn een waarschuwing voor het volk. Ze moeten in hun geloof en in hun leven meer liefde toelaten. De plagen zijn ook een waarschuwing voor Jas. Zij moet haar volk redden.

“De oorzaak zijn de dominees.” – “Hoe kon hij het de dominee kwalijk nemen? Misschien was het wel onze eigen schuld? Misschien was het wel een van de plagen en een plaag is hier nooit een natuurverschijnsel maar een waarschuwing.” (Rijneveld 157)

De plaag die zich als laatste voordoet in de Bijbel, is de plaag die als eerste voorkomt in de roman, namelijk de dood van de eerstgeborenen. Het verhaal uit *De avond is ongemak* begint met de dood van Matthies, de oudste broer of eerstgeborene in het gezin. Voor de geboorte van Matthies hadden de ouders echter al een abortus gepleegd. Moeder is ervan overtuigd dat dat de reden is van de dood van Matthies. Volgens haar is het de tiende plaag. Ze gaat in de godsdienst op zoek naar een verklaring voor de dood van haar zoon. Dat toont aan hoe het leven doordrongen is van de godsdienst en hoe het geloof een prominente rol inneemt.

“Als jij niet het kindje weg had willen laten halen...’
‘O en nu is het mijn schuld,’ zegt vader.
‘Daarom heeft God ons onze oudste zoon afgenomen.’
‘We waren nog niet getrouwd...’
‘Het is de tiende plaag, ik weet het zeker.’”(Rijneveld 64)

Niet enkel moeder zoekt de schuld van Matthies' dood bij zichzelf, ook Jas denkt dat zij de schuldige is. Zij heeft immers de dag voor zijn dood aan God gevraagd of Hij in plaats van haar konijn Dieuwertje niet haar broer Matthies kon nemen (Rijneveld 22). Jas ziet

zichzelf als schuldige: “Ik heb niemand verteld over dat ik destijds heb gebeden om Dieuwertje te laten overleven. Zou de tiende plaag door mij komen?” (Rijneveld 64). Haar schuldgevoel kan bijgevolg ook een reden zijn dat ze zichzelf offert. Ze ziet zichzelf als de schuldenaar en door zichzelf te offeren, neemt ze de schuld bij haar ouders weg. Niet enkel de vader heeft het kwaad in zich, Jas is zelf ook voor de helft Egyptisch of kwaadaardig.

Enkele plagen worden niet uitvoerig beschreven in het verhaal. Volgend citaat verwijst naar het moment waarop Jas door heeft dat ze worden geteisterd door de plagen uit Exodus, maar dan in een andere volgorde. Ze legt het uit aan haar zusje Hanna. Het citaat somt enkele plagen op die in de roman slechts in beperkte mate aan bod komen. Die plagen zijn water dat in bloed verandert, luizen, steekvliegen, de sprinkhaan, zweren en hagelbuien.

“Ineens besef ik wat er aan de hand is, lijkt alles van de afgelopen tijd op zijn plek te vallen, alle keren dat we breekbaar waren, en ik zeg: ‘Dit is weer een van de plagen uit Exodus, het kan niet anders. Alleen komen ze bij ons door elkaar. Begrijp je dat?’

‘Hoe bedoel je?’

‘Nou, jij hebt een bloedneus gehad waardoor water in bloed veranderde, we hebben de paddentrek gehad, luizen op school, de dood van de eerstgeborene, steekvliegen rondom de mesthoop, een platgetrapte sprinkhaan onder Obbes laars, zweren op mijn tong van het gebakken ei, en hagelbuien.’

‘En denk je dat daarom nu de veepest komt?’ vraagt Hanna met een geschrokken gezicht. [...] Daarna staat ons er nog maar één te wachten, denk ik bij mezelf, en dat is de ergste: duisternis, de totale donkerte, de dag voor eeuwig gehuld in vaders zondagse overjas. Ik spreek het niet hardop uit, maar we weten allebei dat er twee mensen in dit huis zijn die constant naar de overkant verlangen, die het meer over willen steken en daar offers voor willen brengen: van Fireballs tot aan dode dieren.” (Rijneveld 169-170)

De bloedneus, luizen en de sprinkhanenplaag komen ook nog op andere momenten tot uiting in de roman, maar slechts heel kort. De luizen teisteren niet enkel de mensen, ook de kippen hebben last van een luizenplaag.

“Vooral met dit warme weer stikt het van de maden en van de kippenluis. Je kan ze zo over je blote armen zien lopen, de bruinige lijfjes met zes pootjes, en kapotknippen tussen je vingers.” (Rijneveld 138)

Verder krijgt niet enkel Hanna een bloedneus, ook Obbe heeft een bloedneus als gevolg van vaders agressie. Jas wil haar broer helpen, maar ze is volgens hem een “schijtluis”.

Vader zadelt zijn zoon op met een bloedneus, dus met een plaag. Obbe ziet zijn zus als een luis, dus een plaag. Daaruit volgt dat de gezinsleden elkaar zien als plagen of als plagen voor elkaar zijn, wat bijdraagt tot het gebrek aan eenheid binnen het gezin.

“Ik had mijn handen over mijn oren geklemd, net zolang tot het geschreeuw verstomde en vader van Obbe af ging [...]. Ik bleef even verstijfd staan en stak toen mijn hand uit naar Obbe. Hij had een bloedneus. Obbe sloeg mijn hand weg. ‘Schijtluis,’ zei hij.” (Rijneveld 227-228)

In volgend citaat worden de luizen vergeleken met een verlangen naar de dood. Omdat de luizen een plaag zijn, kan ook het verlangen naar de dood als een plaag beschouwd worden. Elk gezinslid wordt door dat verlangen overvallen. Na het overlijden van Matthies, willen ze allemaal liever dood dan levend zijn. Verder is het verlangen naar de dood ook inherent aan de godsdienst van de bevindelijke christenen. Het leven van de gelovigen is slechts een korte tussenfase waarin ze hopen het eeuwige leven van God te ontvangen. Bijgevolg wordt de godsdienst met zijn strenge opvattingen over de dood tot een plaag voor de gelovigen die de hel vrezen.

“Vader heeft zelfs de voersilo al van een nieuw likje verf voorzien, wat me angstig had gemaakt, omdat hij nu voor moeder nog meer kon opvallen, als een glimmertje in haar doodwensen. Toch zal het lijken alsof alles weer gewoon zal worden, alsof iedereen na Matthies en de MKZ gewoon weer verdergaat, behalve ik. Misschien is verlangen naar de dood besmettelijk, of springt ze net als de luizen in Hanna’s klas over naar het volgende hoofd: het mijne.” (Rijneveld 262)

Ook de sprinkhanenplaag komt nog eens aan bod in de roman in de vorm van slappe boontjes. Het gaat in dit citaat niet om een letterlijke, maar om een figuurlijke sprinkhanenplaag. Niettemin toont dit citaat aan dat de gezinsleden plagen vormen voor elkaar. De ouders moeten alle ingevroren bonen wegsnijten en dat is de schuld van Jas. Daardoor is vader nu vertrokken. Jas is als een plaag voor vader.

“Vader zal het niet merken, die is net met de fiets vertrokken. Hij zei dat hij nooit meer terugkwam. Het komt door mij, doordat ik gisteren de stekker van de vriezer in de schuur uit het stopcontact had gehaald omdat ik zin had in een ham-kaastosti, maar toen ik de tosti met een beetje ketchup naar binnen had gewerkt, vergat ik de stekker terug te steken: alle bonen die vader en moeder net ingevroren hadden, lagen vandaag nat en slap op de keukentafel. De groene lijfjes zagen er mistroostig uit, als een uitgeroeide sabelsprinkhanenplaag.” (Rijneveld 103-104)

De interpretatie dat de familieleden als plagen voor elkaar zijn, wordt gesterkt door volgend citaat. Het welzijn van de kinderen gaat steeds meer achteruit omdat ze geen aan-

dacht meer krijgen van hun ouders. Na het overlijden van hun broer, hebben ze tics, dwangneuroses en obsessies ontwikkeld in het geloof zichzelf zo overeind te houden. Het gebrek aan affectie vreet aan hen. De ouders zijn ongedierte of plaagdieren die de kinderen naar hun ondergang brengen. De jas die het hoofdpersonage niet meer uit wil doen, kan volgens deze interpretatie beschouwd worden als een bescherming tegen haar ouders. Een jas waarmee ze zichzelf warm probeert te houden in de ijskoude sfeer thuis.

“Ik knik vluchtig en kijk naar de koffieprut rond de bloemkolen, om het ongedierte weg te houden. Zijn vader en moeder het ongedierte dat ons steeds verder aanvreet?” (Rijneveld 206)

Naast een opsomming van enkele kleinere plagen, bevat het citaat hierboven (Rijneveld 169-170) ook de aankondiging van twee nog grotere plagen, de veepest en de duisternis. Jas heeft door dat haar familie wordt geteisterd door alle plagen uit Exodus. Ze begrijpt dat de MKZ een nieuwe plaag is, vergelijkbaar met de veepest uit de Bijbel. Ook tijdens het nieuwsjournaal insinueren ze dat de koeienziekte een plaag van God kan zijn: “Het *NOS Journaal* staat op: ‘MKZ treft ook hier de boeren. Straf van God of bitter toeval?’” (Rijneveld 144). De MKZ treft vooral de vader. De boerderij en de koeien waren nog van zijn vader en grootvader geweest (Rijneveld 170). De koeien hadden voor hem dus een grote emotionele waarde. Het treft hem harder dan de andere gezinsleden.

De kikkers uit Exodus worden in *De avond is ongemak* vervangen door padden. Het dorp ligt vol met dode padden. Het is overduidelijk een plaag die het dorp teistert. “Waar je ook in het dorp of door de polders fietst, overal zie je de opgedroogde reptielenlijfjes liggen als kleine tafelkleedjes.” (Rijneveld 47). De kikkers worden niet toevallig vervangen door padden. Een pad is, in tegenstelling tot een kikker, een duivels dier. Wanneer ze met het hele dorp de padden aan het opruimen zijn, vergelijken de kinderen een pad met dominee Renkema. Zo wordt de dominee een duivelse figuur.

“‘Moet je kijken, deze lijkt op dominee Renkema, zie je die brede kop, die uitpuilende ogen? En Renkema heeft ook geen nek.’ Op zijn handpalm zit een bruine pad. [...]” (Rijneveld 45)

De padden staan symbool voor de leiders van de godsdienst. Die houden het volk een spiegel voor. Ze maken het volk wijs dat lijden belangrijker is dan liefdevol met elkaar omgaan. Het dorp wordt overspoeld door padden, net zoals de gelovigen overspoeld worden door de strenge bevindelijk gereformeerde leer. De plaag met de dode padden is een voorteken voor wat zal komen, namelijk een overwinning van de liefde op de godsdienst. Wanneer de twee padden van Jas aan het einde van het verhaal op elkaar zitten hebben de godsdienstige leiders toegegeven aan de liefde.

De enige plaag die zich nog niet heeft voltrokken, is de duisternis. De avond voor de dag van haar zelfmoord raadde moeder voor de eerste keer het tienletterwoord niet. Dat was voor Jas een teken voor wat zou volgen.

“En wie raadt er dan nog het tienletterwoord? Moeder is er erg goed in, gisteren begon het met de letter d. Voor het eerst raadde ze het niet, maar ik wist meteen: d u i s t e r n i s. Het leek me een teken dat ik niet kon negeren.” (Rijneveld 270)

De duisternis hangt gedurende het hele verhaal boven de hoofden van de gezinsleden. Zoals eerder werd vermeld, hebben alle personages op een bepaalde manier een drang naar de duisternis of de dood en heerst er een donkere zwaarmoedige sfeer in het gezin. Jas probeert zich gedurende het hele verhaal tegen de duisternis te verzetten. Ze doet de kaars als yogapositie in haar bed om zichzelf licht en warmte te geven. Dat symboliseert het licht en de warmte die ze mist bij God en haar ouders. Ze probeert daarenboven meerdere malen in een sneeuwlandschap weg te dromen. De sneeuw vormt een contrast met het donker of het duister in haar leven. De duisternis slaat als plaag echter pas aan het einde van het verhaal toe wanneer Jas bewust voor de duisternis kiest. Wanneer moeder het tienletterwoord van *Lingo* niet raadt, beschouwt ze het als een teken. De duisternis kan beschouwd worden als de belangrijkste plaag van het verhaal omdat ze een verlossing te weegbrengt. Jas kan vermijden dat de duisternis over haar familie heen valt. Ze kan zelf in de dood vluchten terwijl ze de liefde terugbrengt in het gezin. Ze kan via de duisternis het volk redden van de duisternis of de donkere sfeer die de godsdienst hen oplegt. Ze redt zichzelf en het volk via de duisternis van de duistere suïcidale gedachten.

Net voor Jas de laatste plaag op zich neemt, net voor ze haar offer brengt door de duisternis te betreden, ziet ze dat de ene pad eindelijk op de andere zit. Het is alsof dat de pad die op de andere pad zit de vader voorstelt die, door de naderende duisternis, eindelijk toegeeft aan de liefde. Vader is de Egyptische farao die bij de laatste plaag de Israëlieten eindelijk verlost. Vader representeert de strenge God, die door het zelfoffer van Jas eindelijk genoeg neemt en de leer van de liefde laat weerkeren. Door de padden mee te nemen in de vriezer, ontdooien de ouders en keert de liefde in de realiteit terug. Jas herenigt het gezin door haar dood. De laatste plaag zorgt ervoor dat het gezin het beloofde land der liefde heeft gevonden dankzij het offer van Jas. Ze is in haar missie, de liefde tussen de ouders laten terugkeren, geslaagd. Jas heeft net als Mozes haar volk naar het Beloofde Land geleid. Ze kan echter, net als Mozes, het Beloofde Land niet zelf ervaren. Ze sterven beiden voor de poort van het Beloofde Land. Paradoxaal genoeg komt de warmte van de liefde pas terug wanneer Jas zich in een ijsskoude vriezer opsluit.

3.2 De tien geboden

Na de uittocht uit Egypte, komen de Israëlieten aan bij de berg Sinaï. Mozes ontvangt op die berg de tien geboden van God. De Israëlieten moeten deze tien geboden van God gehoorzamen. Ook in de roman nemen de tien geboden een erg prominente plaats in. De geboden, zoals ze gelden bij de gereformeerde kerken, worden in wat volgt toegepast op de roman.

3.2.1 “Gij zult geen andere goden hebben”

De bevindelijke christenen geloven in de strenge en straffende God. Zijn eerste gebod is dan ook dat zijn volk enkel Hem mag aanbidden en geen enkele andere god. De bevindelijke christenen staan wantrouwig ten opzichte van de buitenwereld en dus ook ten opzichte van andere goden of godsdiensten. Het is de taak van de ouderlingen om de gelovigen erop te wijzen dat ze enkel hun eigen god mogen aanbidden. Wanneer de ouderlingen langskomen waarschuwen ze de kinderen steevast voor farizeïsme of schijnheiligen (Rijneveld 268). Volgens een eerste interpretatie willen de ouderlingen het volk beschermen voor verleidingen van andere godsdiensten. Ze proberen daarbij hun eigen godsdienst en hun eigen positie te beschermen. De gelovigen moeten hun kerk blijven aanbidden en hun waarheid blijven geloven. Een secundaire interpretatie leidt er echter toe dat de godsdienstige leiders zelf de farizeeërs voorstellen. Ze waarschuwen Jas voor hun eigen godsdienst zonder het zelf te beseffen. De farizeïsche gemeenschap was volgens de Bijbel een sekte die erg veel belang hechtte aan de strenge opvolging van de wet van Mozes en de geboden. Door hun strenge leer besteedden ze minder aandacht aan begrippen als liefde of zachtmoedigheid (Christipedia g.p.). Jezus wijst de farizeeën op hun strenge leer die hen van het ware belang van godsdienst afbrengt (Jehova's Getuigen g.p.). In de Bijbel streed Jezus tegen de farizeeërs zoals Jas in de roman als het ware een strijd voert tegen de religieuze leiders. Jas lijkt steeds meer te twijfelen aan de goedheid van deze God. Ze gelooft steeds minder in het nut van een strenge God. Ze creëert daarom haar eigen geloof door middel van rituelen en dwangmatigheden. In haar geloof is wel ruimte voor een liefhebberende god. De religieuze leiders kunnen in dat opzicht geïnterpreteerd worden als de echte farizeeërs. Zij maken de gelovigen wijs dat ze moeten lijden en dat slechts weinigen een plaats in de hemel zullen bemachtigen. Die strenge ideeën kunnen Jas echter niet meer bekoren. Voor haar is deze strenge God een schijnheilige. Hij is er namelijk nooit en strooit maar weinig liefde uit onder zijn volk. Jas vindt God niet meer lief, zo vertelt ze: “Al twijfel ik steeds meer of ik God nog wel lief genoeg vind om met Hem af te spreken.” (Rijneveld 71).

De tien geboden zijn diep doorgedrongen in het leven van de gelovigen. Geheel volgens de godsdienstige voorschriften is vader ervan overtuigd dat er maar één god is die een gelovige mag aanbidden. Zo schrijven de geboden het tenslotte voor. Hij benadrukt zijn kinderen dat ze alleen de ware God mogen aanbidden. Vader beschouwt de Pokémonkaarten als iets dat Jas afleidt van Gods pad. Pokémonkaarten verzamelen is voor hem hetzelfde als een andere god vereren. Voor Jas kan de kaartenverzameling gaandeweg zo belangrijk worden dat ze het gaat vereren en er meer tijd aan besteedt dan dat ze aan God besteedt. Vader is bang dat Jas de echte God zal verachten wanneer ze zich met haar verzameling bezig houdt. Uit Jas haar reactie blijkt enige vorm van kritiek daarop. Vader is ook als een heer voor haar. Ze moet niet enkel aan Gods wil gehoorzamen, maar ook aan de

wil van vader. Ze moet eerbied en respect voor hem tonen, zoals ze ook eerbied en respect voor God moet tonen. Jas moet al luisteren naar twee “heren”. Volgens vader kan je geen twee heren hebben omdat je er dan slechts één zal liefhebben. Jas koestert echter een boosheid jegens haar vader, zoals beschreven bij het gebod “Gij zult niet moorden”. Ook God veracht ze, Hij is er namelijk nooit. Jas heeft twee heren, maar ze veracht hen beiden. Ze heeft een derde heer nodig die ze wel kan liefhebben. Ze is op zoek naar een derde houvast omdat ze op de eerste twee heren, vader en God, niet kan vertrouwen. Aan het einde zal ze door haar zelfoffer echter haar boosheid achter zich laten. Ze offert zichzelf zodat God voldoening kan nemen met dit offer en zodat haar vader gered wordt omdat hij terug in staat is de liefde in zijn leven toe te laten.

“Alles wat ongewild de aandacht trekt moet je verwijderen, zei vader eens toen ik mijn Pokémonkaarten uit mijn tas moest halen, hij ze in de haard gooide en zei: ‘Niemand kan twee heren dienen: hij zal de eerste haten en de tweede liefhebben, of hij zal juist toegewijd zijn aan de ene en de andere verachten...’

Hij vergat dat we er al twee dienen: vader en God. Een derde kan het ingewikkeld maken, maar dat is een zorg voor later.” (Rijneveld 87-88)

3.2.2 “Gij zult geen afgodsbeelden maken”

Het vorige gebod staat nauw in verband met het gebod geen afgodsbeelden te maken. Zo kunnen de Pokémonkaarten in het vorige citaat als afgodsbeelden beschouwd worden omdat Jas ze wil verzamelen. Door ze te verzamelen zal ze Pokémon als het ware aanbidden en dat zal haar afleiden van de ware God.

Jas maakt zich nog vaker schuldig aan afgodsbeelden. Ze is op zoek naar genegenheid en liefde. Die vindt ze niet bij haar ouders en ook van God voelt ze weinig liefde. Ze zoekt de genegenheid dan maar bij zichzelf door zichzelf te bevredigen met haar beer. Wanneer moeder haar daarop betrapt, wast ze de beer meteen uit en wijst ze Jas terecht aan de hand van een godsdienstige uitspraak. Volgens moeder vlucht Jas naar een afgod. Ze vlucht via haar beer in seksuele fantasieën. Jas vlucht weg van God. Ze wil weg van de strenge godsdienst. Ze zoekt haar vlucht in de zelfbevrediging waarin ze aan alles behalve God denkt. Zowel Dieuwertje Blok, Matthies, de slakken, de discman als zichzelf zijn zaken waaraan ze wil denken of waar ze naartoe wil vluchten omdat ze in het goddelijke geen antwoord vindt. Bij hen wil ze wel dichterbij raken, bij God niet. Het zijn allemaal zaken die haar de godsdienst doen vergeten. Volgens moeder laat Jas zich afleiden door de aardse verlokkingen en zonden waartoe ze zich aangetrokken voelt. Moeder keurt het gedrag van haar dochter af. Dergelijk zondig gedrag zal haar dochter sneller naar God of naar de dood brengen.

“Door de wind wordt hij ruw heen en weer bewogen, maakt hij precies dezelfde beweging die ik maak als ik op hem lig, waardoor moeder gisteren in haar handen

had geklapt, drie keer, alsof ze een kraai uit de kersenboom verjoeg. Ze had gezien hoe ik mijn kruis tegen de pluizige billen van mijn beer aan duwde. Sinds ik hier op zolder slaap, doe ik dat. Dan sluit ik mijn ogen en neem tijdens het bewegen eerst de dag door, herhaal alles wat en hoe iedereen het tegen me heeft gezegd, pas daarna denk ik aan de Philipsdiscman die ik zo graag had gewild, aan twee seksende slakken die op elkaar zitten en die Obbe op een keer met een schroevendraaier van elkaar losmaakte, aan Dieuwertje Blok, aan Matthies op het ijs, aan een leven zonder mijn jas maar met mezelf. Net zolang tot ik moet plassen.

‘Een afgod is datgene waar je naartoe vlucht voordat je naar God gaat,’ zei ze even later toen ik naar beneden kwam voor een beker warme anijsmelk.” (Rijneveld 62-63)

Tot slot kunnen ook de veearts en Boudewijn de Groot als afgoden beschouwd worden. Jas vestigt de hoop om gered te worden op de veearts. Ook Boudewijn de Groot kan volgens Jas en Hanna de verwachte redder zijn die de plaats van God inneemt. Naast Jas haar bed hangt zelfs een poster van hem.

“Ik lig met mijn gezicht naar de muur waar een zwart-wit-poster van Boudewijn de Groot hangt, met de eenzame fietser op een smal bergweggetje en het kind voorop. Voordat ik ga slapen fantaseer ik weleens dat ik het kind ben en moeder de fiets bestuurt.” (Rijneveld 82)

Boudewijn de Groot neemt niet enkel de aandacht van God weg bij de kinderen, maar ook van moeder die zijn muziek luidkeels meezong voor Matthies’ overlijden. Ook moeder maakte zich dus schuldig aan de verering van een afgod. Ook zij dwaalt af en toe af van Gods pad. In hun zoektocht naar een redder, vestigen Jas en Hanna hun hoop onder meer op de veearts en Boudewijn de Groot. Ze geloven in ieder geval dat hun redder een man uit de stad aan de overkant moet zijn, zo vertelt Jas in volgend citaat uit een gesprek waarin Jas een vrouw speelt die op zoek is naar een man uit de stad die haar kan redden. Hanna neemt de rol van reddende man op zich. Ook in deze passage zoeken ze een vlucht in seksuele fantasieën. Hanna begint Jas namelijk te zoenen.

“‘Ik kom uit de stad en ik ben een man,’ zegt ze met een zware stem. Vanzelfsprekend weet ik wat ik moet doen, alsof het doodgewoon is dat ze midden in de nacht in vaders goede pak boven op mij zit. Het colbertje met de glimmende revers maakt haar schouders groter en haar hoofd klein als dat van een porseleinen pop.

‘Ik kom uit het dorp en ik ben een vrouw,’ zeg ik met een hogere stem dan mijn eigen stem.

‘En u zocht een man?’ bromt Hanna.

‘Dat klopt. Ik zoek een man die mij redt uit dit belachelijke dorp. Iemand die heel sterk is. En knap. En lief.’” (Rijneveld 111)

Ze projecteren hun redder op het beeld van een willekeurige man uit de stad. Dat beeld van een willekeurige man uit de stad manifesteert zich als een afgodsbeeld. Die mogelijke redder is een afgod omdat het niet de ware God van de godsdienst is. Volgens Jas is vader van mening dat er maar één god is, maar één iemand die voor een redding kan zorgen, en dat is God. Vader houdt wel vast aan het geloof in slechts één heer. Zo blijkt uit volgend citaat waarin Jas niet wil dat vader ontdekt dat ze in een andere redder geloven. Als hij hen zo zou ontdekken, zal hij hen erop wijzen dat enkel Jezus en God een redding teweeg kunnen brengen.

“Als vader ons zo ontdekt, zal hij de Statenvertaling uit het laatje onder de eettafel pakken en voorlezen uit Romeinen: ‘Als uw mond belijdt dat Jezus de Heer is en uw hart gelooft dat God Hem uit de dood heeft opgewekt, zult u worden gered.’” (Rijneveld 112)

3.2.3 “Gij zult de naam van God niet misbruiken”

Het belang van dit gebod komt duidelijk naar voren in het verhaal. De naam van God mag niet negatief gebruikt worden. Wanneer de moeder in het gezin plots zegt dat ze dood wil, reageert Obbe daar heftig op en begint ‘godverdomme’ te schreeuwen (Rijneveld 227). Die godverdomme lokt bij de vader meer reactie uit dan moeders tragische noodkreet dat ze dood wil. De vader reageert erg agressief en drukt Obbe tegen de grond. De naam van God misbruiken is klaarblijkelijk een grote zonde: “‘Gij zult den naam des Heeren uws Gods niet ijdellijk gebruiken; want de Heere zal niet onschuldig houden, die Zijn naam ijdellijk gebruikt,’ riep vader.” (Rijneveld 227).

Obbe had eerder in het verhaal al eens het woord ‘godverdomme’ uitgesproken tegen Jas. Dat lokte bij haar een schuldgevoel uit ten opzichte van God. Uit die reactie van Jas blijkt dat het gebod erg geïntegreerd is in de opvoeding van de kinderen. Vloeken in de naam van God is niet toegestaan. Het is het ergste woord dat je kan uitspreken. Je mag er zelfs niet aan denken. Ook Obbe verliest zijn geloof in God. Hij wil zich afzetten tegen de allesoverheersende godsdienst die hem weinig goeds kan bieden. Door het verboden woord uit te spreken, wil hij zich afzetten tegen de strenge eerbied voor God en tegen zijn opvoeding.

“Ineens duwt Obbe zijn mond tegen mijn oor en fluistert langzaam en nadrukkelijk: God-ver-dom-me” [...] Ik knijp mijn ogen stijf dicht en voel zijn warme tandpasta-adem samen met het verboden woord, dat hij opnieuw herhaalt, in het kolkje van mijn trommelvliezen verdwijnen. Gelukkig zijn het alleen mijn oorschelpen en niet ook die van vader en moeder, want het is het allerergste woord dat we kunnen zeggen én denken en dat nog nooit iemand in de boerderij heeft uitgesproken. Ik voel me verdrietig worden, maar meer voor God dan voor mezelf, Hij kan er ook

niets aan doen hoe het hier in huis gaat en toch is het Zijn naam die nu ijdel gebruikt wordt. Hoe vaker hij het woord zegt, hoe meer ik ineenkrimp onder mijn laken.” (Rijneveld 197)

3.2.4 “Gedenk de sabbat en houd hem in ere”

De sabbat is de heilige dag van de week. Er heerst in de gelovige gemeenschap een arbeidsethos waarbij er elke dag hard gewerkt moet worden, maar zondag is de rustdag of de “Dag des Heeren”, die volledig in het teken staat van God. Wanneer het vee ziek is, mag er op zondag wel gewerkt worden. Jas heeft daar echter een kritische bedenking bij. Wanneer zij of haar broers en zusje vroeger ziek waren, was dat geen reden om op zondag te verzaken aan Gods gebod. Zij moesten wachten tot het maandag was. Ziek of niet, aan de zondagsdienst is geen ontkomen, hoewel Jas dat af en toe waarschijnlijk wel eens wilde.

“Zelfs nu het zondag is, is de veearts bij ons; maar als wij met ontblote billen op het vloerkleedje lagen met een koortsthermometer in onze anus, werden de dingen uitgesteld tot maandag. Dan zong moeder het liedje van Kortjakje, die nooit op zondag ziek was.” (Rijneveld 174)

3.2.5 “Eer uw vader en moeder”

Vader en moeder eren is een belangrijke doelstelling in de opvoeding bij de bevindelijk gereformeerde gelovigen. Dat is ook zo in *De avond is ongemak*. Vader en moeder zijn erg streng en straffend, de kinderen moeten naar hen luisteren. Eerbied tonen staat in verband met een hiërarchische structuur waarbij de ouders bovenaan staan en de kinderen onderaan. In de gereformeerde gemeenschappen heerst daarenboven een patriarchale structuur. De vader heeft dus de macht in handen en daar kan hij, gesteund door dit gebod, makkelijk misbruik van maken. Hij beslist wat er gebeurt, het kind moet gehoorzamen. Dat het vijfde gebod misbruikt wordt door vader Mulder, komt naar voren in de half-incestueuze passages tussen Jas en haar vader. De vader is erg streng en bevelend. Hij moet en zal de zeep in haar stoppen.

De strenge en heersende houding van vader zorgt ervoor dat Jas af en toe kwade gevoelens jegens hem koestert. Zo blijkt uit volgend citaat dat verwijst naar het moment dat vader kwaad wordt op Jas omdat ze herinneringen aan Matthies wil ophalen. In dat citaat komt ook naar voren dat de godsdienst en de tien geboden een erg grote invloed uitoefenen op de gemeenteleden. Jas voelt zich meteen slecht om haar kwade gedachten over vader. Daaruit blijkt dat de godsdienstige principes allesoverheersend zijn in haar opvoeding en haar leven in de godsdienstige gemeente.

“Voor het eerst merk ik dat ik ook mijn spieren aangespannen heb en dat ik het liefst vaders kop als een kroontjespen in de inkt zou willen duwen om er vervolgens een lelijke zin mee te schrijven of één die over Matthies gaat en hoezeer ik hem mis. Meteen schrik ik van mijn gedachten. ‘Eer uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land dat de Heere, uwe God, u geeft.’ Gelijk erachteraan denk ik ook: dan hopelijk wel de dagen aan de overkant en niet hier in dit stompzinige, saaie dorp. (Rijneveld 118)

Ondanks dat ze schrikt van haar kwade gedachten, maakt ze zich meteen daarna weer schuldig aan dergelijke overpeinzingen. Dit keer gaat het zelfs verder dan zomaar een lelijke zin opschrijven, ze speelt met een moordgedachte.

“Soms rukt hij ineens het deurtje van de tractor open en duwt me ruw van de stoel om vervolgens een flinke zwiep aan het stuur te geven om te voorkomen dat we in de sloot rijden, zweet druppelt langs zijn voorhoofd. Zodra hij weer boven op de hooibalen staat en de balen van Obbe aanneemt, denk ik: één keer flink gas geven en hij valt van de hooikar af. Eén keer maar.” (Rijneveld 118)

3.2.6 “Gij zult niet moorden”

Het gebod “Gij zult niet moorden” komt sterk naar voren in de roman. Vader hecht veel belang aan de geboden. Wanneer de ontruimingsfirma langskomt om het vee te slachten, roept vader uit protest het gebod “Gij zult niet doden” (Rijneveld 191). Voor hem zijn de werknemers van de ontruimingsdienst heidenen die Gods gebod overtreden. Obbe noemt hen uit protest moordenaars, die gelijk staan aan Hitler. De verwijzing naar Hitler is hier opvallend omdat Jas haar vader vergelijkt met Hitler, die het Joodse volk onderdrukt. Vader staat aan de kant van de godsdienst, of aan de kant van het kwaad. Vader is dan ook zondig aan moord. Hij heeft, samen met zijn vrouw, reeds een abortus op zijn geweten, een doodzonde in Gods ogen. God maakt zich echter zelf ook schuldig aan het gebod dat hij zelf heeft uitgeschreven. Zo neemt Hij bijvoorbeeld het leven van de onschuldige Matthies. Dat wordt echter genuanceerd omdat Hij almachtig is. Hij beslist over leven en dood, Hij beslist over het lot van de mens. God wordt wel voorgesteld als een strenge, moordende God. In het hoofdstuk over de typische kenmerken werd bij de representatie van God reeds aangehaald dat Jas niet snapt waarom God een boosdoener als Hitler wel redt en haar brave broer niet. Volgens Jas kiest de dood altijd de verkeerde uit. Aangezien het God is die over de dood beslist, is het dus God die de verkeerden doodt. God wil de goeden niet redden.

“[...] en datgene wat er ieder moment te wachten stond, namelijk de grote verstrooide dood, die altijd de verkeerde wegnam of juist in leven liet.” (Rijneveld 130)

God doodt niet enkel mensen, maar ook de koeien. Mond-en-klauwzeer wordt door Jas gezien als een plaag van God. Wanneer de ontruimingsfirma langskomt, noemt vader hen moordenaars, ze overtreden het gebod van God. Wat vader echter niet beseft is dat God hier zelf aan het werk is. Hij heeft de plaag gestuurd. Hij is degene die de dood van de koeien op zijn geweten heeft.

Verder zijn ook Jas en Obbe schuldig aan moord. Ze zijn samen verantwoordelijk voor enkele dode dieren. Zo laat Obbe de hamster Tiesje verdrinken en kijken ze samen toe hoe het konijn doodgaat. Jas doodt daarenboven vaders lievelingshaan. Ze doodt vaders trots. Zelf ziet ze het doden van de haan vooral als een offer dat ze moet brengen voor God. Enkel door het gebod te overtreden, denkt ze dat ze de dood van Matthies kan begrijpen.

“Hij belooft dat als ik een offer breng, hij niet doorvertelt dat ik nog in bed plas en dat de Dag des Oordeels dan vast uitgesteld wordt. Hij heeft een van vaders hanen uit het hok gehaald. Vader is zo trots op het beest. Dat zegt hij ook weleens: ‘Zo trots als een koe met zeven uiers.’ Dat komt vooral door zijn felrode zadelsierveren en groene halssierveren, zijn grote oorlellen en een glanzende kam. De haan is de enige die onaangedaan blijft na alles en met zijn borst vooruit over het erf paradeert. [...] Hij kraait één keer voordat de klauwhamer in het vlees achterblijft en de haan dood op de stenen ligt. [...] Het is voor het eerst dat ik eigenhandig een dier dood, daarvoor was ik alleen medeplichtig.” (Rijneveld 261)

Jas is niet enkel (mede) verantwoordelijk voor de dode dieren, ze voelt zich ook verantwoordelijk voor de dood van Matthies. Zij heeft immers aan God gevraagd om haar broer te nemen in plaats van haar konijn Dieuwertje.

“Ik dacht aan dat ik nog voor zoveel te klein was, maar dat niemand vertelde wanneer je groot genoeg werd, hoeveel centimeter dat op de deurpost was, en ik vroeg aan God of hij niet alsjeblieft mijn konijn maar mijn broer Matthies kon nemen: ‘Amen.’” (Rijneveld 22)

Jas voelt zich schuldig. Ze denkt dat zij verantwoordelijk is voor de dood van haar broer. Ze beseft ook dat de offers die ze brengen niet voldoende zijn voor God. Dat draagt er aan bij dat ze er uiteindelijk voor kiest om zichzelf te offeren. Enkel door zichzelf te offeren en dit gebod nog een laatste keer te overtreden, zal er een verlossing kunnen plaatsvinden.

3.2.7 “Gij zult geen overspel plegen”

Het gebod dat de mens geen overspel mag plegen, wordt door de romanpersonages overtreden. In het hoofdstuk over seksualiteit zullen de incestueuze handelingen van vader bij

Jas beschreven worden. Die handelingen kunnen als een vorm van incest beschouwd worden omdat seksuele handelingen enkel dienen te gebeuren tussen een getrouwd koppel. Doordat hij seksueel getinte betrekkingen uitvoert bij zijn dochter, pleegt vader in zekere zin overspel ten opzichte van zijn vrouw.

Wanneer Jas aan Obbe vraagt om die taak van vader over te nemen, kan dat geïnterpreteerd worden alsof Jas overspel pleegt ten opzichte van haar vader. Jas vervangt haar vader door haar broer. De handeling die eerst enkel door vader werd uitgevoerd, wordt nu overgedragen aan Obbe. Niettemin was vader er zelf al mee gestopt en had hij dus zelf al verzaakt aan zijn dochter.

“Ik hoop niet dat vader boos is dat ik hem van zijn taak heb ontheven, al heeft hij zelf verzaakt en raakt hij me nu helemaal niet meer aan.” (Rijneveld 200)

Net na de incestueuze passage tussen Jas en Obbe, betrapt ze Obbe wanneer hij op de grond in de moestuin ligt. Deze scène kan geïnterpreteerd worden alsof Obbe overspel pleegt ten opzichte van Jas. Net nadat hij zijn vinger in Jas heeft gestopt, duwt hij nu zijn vinger in de aarde. Anders dan bij Jas doet hij dat nu veel ruwer. Bij Jas was hij veel meer terughoudend. Hij duwt zijn vinger liever in de aarde dan in Jas. Jas denkt daarna aan het citaat uit Exodus. Daarbij kan de ezel geïnterpreteerd worden als een denkbeeldige vrouw waar Obbe op ligt. Op die manier pleegt hij overspel ten opzichte van Jas. Jas vertelt dat ze in vrede komt en het kwaad achter zich laat, hoewel ze toch enige boosheid koestert omdat ze zich door Obbe in de steek gelaten voelt. Dit citaat kan echter ook geïnterpreteerd worden alsof Obbe de aarde wil bevruchten. Hij wil zich verzetten tegen de dood of de koude die niet alleen zijn broer doodde, maar ook de bietenplanten. Hij tracht ernaar nieuw leven te laten groeien. Hij wil het leven op de boerderij laten terugkeren.

“Ik loop door naar de moestuin en zie daar mijn broer in elkaar gedoken op de grond liggen naast zijn bietenplanten. Zijn schouders schokken. Van een afstandje kijk ik toe hoe hij een dode bietenplant in zijn armen houdt en driftig zijn vinger in de aarde drukt om er nieuwe zadjes in te kunnen stoppen, zoals hij net nog tussen mijn billen heeft gedaan. Dit keer duwt hij ruwer. Met zijn andere hand streelt Obbe de bladeren van de bietenplant, op goede dagen aait hij ook het verendek van een kip. Hier heeft hij geen invloed op gehad, de dood is gekomen. [...] Ineens komt Obbe half overeind, hij kijkt achterom en ziet mij staan. Ik moet denken aan een zin uit Exodus: ‘Wanneer u de ezel van uw vijand onder zijn last ziet liggen, moet u zich ervan weerhouden om het aan hem over te laten. U moet de ezel beslist samen met hem overeind helpen.’ Ik glimlach naar Obbe om te laten zien dat ik in vrede kom, dat ik altijd in vrede kom, al verlang ik er soms naar om in oorlog te komen, zoals ik soms een stuk kapot speelgoed naar de moestuin breng en dit tussen de rode uien in, naast de engel met één vleugel, begraaf.” (Rijneveld 205)

Er is zo als het ware een ketting van overspel werkzaam in het verhaal. De gezinsleden bedriegen elkaar. Ze zoeken steeds naar manieren om elkaar te vervangen. Het is alsof ze elkaar verraden in plaats van dat ze steun bij elkaar zoeken.

3.2.8 “Gij zult niet stelen”

Voorals Obbe maakt zich schuldig aan het overtreden van dit gebod. Hij steelt namelijk vaak eten en geld uit het geldpotje in de woonkamer. Jas ziet steeds vaker het kwaad in haar broer. Ze is dan ook bang dat hij op een dag het hart van vader en moeder zal stelen.

“Ergens voel ik ook spijt voor hem. Al wordt dat steeds minder nu hij vloekt en daarnaast vaak eten jat of geld uit het vakantieblok op de schoorsteenmantel, waardoor de kans op een plekje op een camping nihil is, en waardoor hij vaders uitzet verpest, hij heeft nu hoogstens genoeg voor een broodrooster en een wasrek. Op een dag steelt hij vaders en moeders hart nog. Dan graaft hij er als een van de zwerfkatten met een gevangen aalscholver in de bek een gat voor in het weiland.” (Rijneveld 231)

Jas overtreedt dit gebod niet in extreme mate. Ze verzamelt wel veel spullen die ze ergens vindt in haar jaszakken. Zo neemt ze uit de kaasschuur bijvoorbeeld een kaasboortje mee (Rijneveld 189). Hoewel dat niet als stelen in de zware betekenis van het woord kan worden beschouwd, neemt ze het wel mee zonder iemands medeweten. Verder steelt ze ook een keer een reageerbuisje. Ook hier gaat het niet om een grote misdaad. Ze neemt het buisje stiekem mee uit nieuwsgierigheid.

“Maar het spul in de buisjes was witachtig, soms waterig, soms juist heel dik. Eén keer had ik er stiekem een mee naar mijn kamer genomen. Hanna had erop gestaan dat we het reageerbuisje open zouden draaien zodra het afgekoeld was en we er ons niet langer aan konden warmen.” (Rijneveld 177)

3.2.9 “Gij zult geen valse getuigenis afleggen”

Het gebod geen valse getuigenis af te leggen of niet te liegen wordt door Jas enkele keren overtreden. Zo liegt ze in onderstaand citaat om indruk te maken op haar vriendin Belle. Ze wil dat Belle haar bewondert door haar iets te tonen dat ze nog niet kent, iets dat enkel Jas haar kan laten zien. Jas heeft haar beloofd dat ze de geslachtsdelen van de buurjonges kan tonen. Die geslachtsdelen bootst ze zelf na met haar pink omdat de jongens er niet zijn. Dat heeft Belle meteen door en ze beschuldigt haar van leugens. Later komen de jongens toch nog. Jas is blij dat ze Belle iets kan bieden.

“Belle zit op een visstoeltje klaar aan de andere kant van de taxushaag. Ik krom mijn pink voor het kijkgat.

‘Dat is geen piemel, roept Belle, ‘dat is je pink.’
‘Het is nu geen weer voor piemels, je treft het slecht,’ zeg ik.
‘Wanneer is het dan een goede dag?’
‘Ik weet het niet, dat weet je nooit. Goede dagen zijn zeldzaam op het platteland.’
‘Je zit gewoon alles te liegen hè.’
[...] Op dat moment horen we gelach achter de taxushaag. [...] Ik trek Belle aan haar arm. [...] Het idee dat ik iets heb waar zij naar verlangt, maakt me groter. Zij aan zij lopen we naar de burens.’ (Rijneveld 123-124)

Onderstaand citaat bevestigt dat Jas alleen maar liegt om Belle te vriend te houden. Om het liegen te rechtvaardigen, vergelijkt ze zichzelf met Jezus. Om volgelingen te behouden, moeten verwachtingen en verlangens worden ingelost.

“Van over de rand zie ik dat Belle me afwachtend aankijkt. Ik moet mijn belofte nu nakomen. Jezus had ook volgelingen omdat Hij ze steeds iets gaf waardoor Hij geloofwaardig bleef. Ik moet Belle ook iets geven om geen vijand van een vriend te maken.” (Rijneveld 123)

Jas wil Belle te vriend houden, ze is de enige vriendin die ze heeft. Daarom probeert ze haar soms te imponeren. Jas verzint onder meer een verhaal over de ontmoeting van haar ouders. Ze weet niet hoe haar ouders elkaar hebben ontmoet, maar ze vermoedt dat het geen sprookjesachtige gebeurtenis was. Volgens haar zijn moeder en vader net als de koeien bij elkaar gezet en nemen ze sindsdien met elkaar genoegen. Haar ouders tonen geen liefde voor elkaar. Ze raken elkaar niet aan, ze kijken elkaar niet aan en ze praten weinig met elkaar. Bij Belle haar ouders is er daarentegen wel liefde in overvloed aanwezig. Jas wil niet onderdoen voor haar vriendin en bedenkt een meer romantisch verhaal om aan haar te vertellen, een verhaal waar ze meer indruk mee kan maken dan met de realiteit.

“Tegen Belle heb ik over hun ontmoeting gejoekt. Ik vertelde haar dat ze elkaar bij de huzarensaladeafdeling van de Dirk tegen waren gekomen en dat ze allebei voor rundvlees gingen, hun handen onderweg elkaar even aanraakten bij het aftasten van de doosjes.” (Rijneveld 167)

De leugens van Jas zijn bijgevolg om bestwil. Ze krijgt nauwelijks aandacht van haar ouders en heeft maar één vriendin. De aandacht van Belle wil ze niet kwijtraken, dus verzint ze verhalen om de aandacht van Belle te behouden. Zo liegt ze ook eens tegen moeder om bestwil. Moeder vindt zichzelf een gefaalde moeder. Jas probeert haar al troostend te zeggen dat ze wel een goede moeder is. Ze wil haar moeder niet kwetsen. Haar stem kan de leugen echter moeilijk verbergen.

“‘Zie je wel,’ fluisterde ze, ‘ik ben een slechte moeder. Ik kan er beter niet meer zijn.’ Ik had mijn handen over mijn oren geklemd, net zolang tot het geschreeuw verstomde en vader van Obbe af ging, tot moeder de oven opende en haar pols een paar seconden tegen de nog gloeiend hete bakplaat drukte, en ze zo weer warm werd vanbinnen. ‘U bent de beste moeder,’ zei ik en hoorde aan mijn stem dat ik loog – hij was net zo leeg en hol als de koeienstallen.” (Rijneveld 227-228)

Verder liegt ze nog een keer tegen Belle. Dit keer niet om indruk te maken, maar wel voor de goede zaak. Ze gelooft dat ze verschillende offers moet brengen voor God. Ze verzekert Belle dat de inseminatie geen pijn zal doen omdat ze Belle nodig heeft voor het offer. Wanneer ze Belle gerust stelt, gebruikt ze een citaat uit de Bijbel dat ze kent van oma. Ze gebruikt haar kennis van Bijbelse citaten om te liegen. Bijgevolg misbruikt ze het Bijbelse Woord, maar ze doet het wel voor God.

“‘Het doet toch geen pijn?’ vraagt Belle.

‘Wees niet bevreesd,’ zeg ik met een glimlach op mijn gezicht, ‘gij gaat vele musen te boven.’ Het komt uit Lucas en oma had die woorden weleens tegen mij gezegd als ik kwam logeren en ik bang was dat ik in mijn slaap zou sterven. [...] Ze gilt als een gewond dier. Ik laat van schrik haar billen los. [...] Het is goed wat we doen. Soms moet je offers brengen die minder leuk zijn, zoals God aan Abraham vroeg om Isaak te offeren en hij uiteindelijk een dier schonk, zo moeten wij ook meerdere dingen uitproberen voor God genoeg neemt met onze pogingen de dood te ontmoeten en ons met rust laat.” (Rijneveld 232)

In volgend citaat veinst Jas dat ze naar het toilet moet omdat ze bang is om het washandje aan te raken. Ze wil het niet aanraken omdat ze zichzelf als een zondig persoon beschouwt en niet wil dat moeder hetzelfde washandje gebruikt als waar zij haar zondige vingers mee afveegt. Ze laat haar ouders daardoor echter wel geloven dat haar obstipatieprobleem opgelost is. Ze misbruikt haar obstipatie door te liegen dat ze plots naar het toilet moet om zo moeder niet te kwetsen. De leugen komt dus niet voort uit slechte wil.

“Voordat het washandje bij mij was, had ik mijn stoel naar achteren geschoven en gezegd dat ik aandrang voelde. Het woord ‘aandrang’ deed iedereen aan tafel opkijken, hoopvol: het kon nu zomaar gebeuren dat ik eindelijk zou moeten poepen. Maar op de wc wachtte ik net zolang tot ik de stoelen hoorde schuiven, tot mijn billen koud werden en ik de verjaardagen op de kalender boven de wasbak drie keer had gelezen.” (Rijneveld 126)

Tot slot dient er nog één passage besproken te worden waarin Jas als een leugenaar wordt voorgesteld. Jas is jaloers op de relatie die Obbe met vader heeft, omdat vader Obbe meer betreft bij het leven op de boerderij. Jas wil ook aandacht van vader, maar zij krijgt die

aandacht niet. Hanna heeft door dat haar grote zus jaloers is, hoewel Jas dat zelf niet wil toegeven. Ze zegt zelf dat ze niet jaloers is op het feit dat hij mee de stal in mag; maar wel op het feit dat Obbe ook slechte dingen doet, maar er beter onderuit komt. Obbe draagt in se meer kwaad in zich dan Jas. Hij heeft haar aangezet om de haan te doden, maar uiteindelijk is het Jas die de daad pleegt en zich slecht moet voelen. Uit de uitspraak van Hanna valt af te leiden dat het gebod om niet te liegen een vaste waarde vormt in de godsdienst en de opvoeding. Het is hen zo aangepreft dat de Heer niet wil dat de mensen liegen.

“Hij mag mee de stal in. Voor het eerst in tijden betreedt vader weer de plek waar al zijn koeien geruimd werden. Hij vraagt niet of ik ook mee wil en laat me achter in de kou [...]

‘Er zit een reus op mijn borstkas,’ zeg ik als ik naast haar kom staan. [...]

‘Wat doet die reus daar?’ vraagt Hanna.

‘Gewoon zitten en zwaar zijn.’

‘Sinds wanneer?’

‘Hij is er al langer, maar dit keer wil hij niet meer opstaan. Hij kwam toen Obbe met vader de stal in ging.’

‘O,’ zegt Hanna, ‘je bent jaloers.’

‘Niet waar!’

‘Welles. Leugenlippen zijn de Heere een gruwel.’

‘Ik lieg niet.’ [...] Ik ben niet jaloers omdat Obbe met vader mee is, wel omdat hij net zo goed de dood van vaders lievelingshaan op zijn geweten heeft, en hij niet daardoor ondersteboven in de sneeuw belandt, waarom hij nooit verkleumd raakt door zijn ijskoude daden waar hij ons in meetrekt.” (Rijneveld 264-265)

3.2.10 “Gij zult de vrouw van uw medemens niet begeren”

Dit laatste gebod wijst erop dat de mens geen bezittingen van zijn naaste mag begeren. De gelovige moet jaloerse gevoelens weren. Jas maakt zich schuldig aan dit gebod. Het voorgaande citaat toont aan dat Jas jaloers is op haar broer. Ze ziet in haar broer het kwaad, maar toch komt hij ermee weg en betreft vader hem meer in zijn leven dan Jas.

Jas is verder ook jaloers op Belle en haar lieve ouders. Jas verlangt ook naar ouders die haar liefde en aandacht geven. Ouders die haar het gevoel geven dat ze bestaat en dat ze belangrijk voor hen is.

“‘Beloof dat dit echt onder ons blijft, lieve padden, maar soms zou ik zelfs andere ouders willen, begrijpen jullie dat?’ vervolg ik. ‘Ouders zoals die van Belle, die zijn zo zacht als boterkoek die net uit de oven komt en knuffelen haar langdurig als ze verdrietig is, bang of juist heel blij. Ouders die alle spoken van onder je bed jagen, uit je hoofd, en die ieder weekend het weekoverzicht met je doornemen zoals

Dieuwertje Blok dat doet, om niet te vergeten wat je die week al bereikt hebt, waar je voor viel en uiteindelijk weer voor opkrabbelde.” (Rijneveld 133)

Tot slot is Jas ook jaloers op de Joden die volgens haar in de kelder verstopt zitten. Ze denkt dat moeder meer om de Joden bekommerd is dan om haar kinderen. Volgens haar krijgen de Joden wel liefde van moeder en vergeet ze daardoor dat haar kinderen ook nood hebben aan affectie. Jas gaat daarom maar tevergeefs op zoek naar een ander hart dat haar liefde kan geven. Dat is het hart van de kat van de burens.

“Misschien maakt moeder voor hen wel goede omeletten, of knuffelt ze hen waardoor ze ons vergeet vast te houden, zo stevig als ik weleens bij de kat van buurvrouw Lien doe, dan voel ik de ribben door zijn vacht heen tegen mijn buik aan, zijn kleine hartje kloppend tegen het mijne.” (Rijneveld 71)

3.2.11 Slotbeschouwing

Zo kan gesteld worden dat het hele gezin schuldig is aan het overtreden van de geboden. De ouders, vooral de moeder, overtreden de geboden echter in mindere mate. Moeder aanbidt Boudewijn de Groot als een afgodsbeeld door zijn muziek luidkeels mee te zingen. Moeder is immers minder godsdienstig dan haar man. Zo draagt ze ook kleurrijke kleding, kijkt ze televisie ter ontspanning en is ze voor vrouwenemancipatie. Na het overlijden van haar zoon, houdt ze daar echter mee op. Vanaf dan lijkt ze zich nog minder bezig te houden met de godsdienst. Zo wil ze op een dag niet meer meegaan naar de zondagsdienst. Moeder wordt door Jas getekend als een goede vrouw, een beschermer van de (denkbeeldige) Joden in de kelder. Ze overtreedt dan ook weinig geboden omdat ze slechts weinig kwaad in zich draagt.

Vader overtreedt weinig geboden omdat hij halsstarrig vasthoudt aan zijn godsdienst. Zo is hij ervan overtuigd dat de mens maar één heer kan dienen, een andere heer zal de mens van het gelovige pad afleiden. Hij accepteert geen afgoden of andere zaken waarin de mens kan vluchten; wat hij echter niet beseft is dat hij eigenlijk zelf wegvlucht in zijn godsdienst. God wordt voor hem een afgod die hem wegleidt van een leven waarin barmhartigheid en liefde centraal staan. Vader wordt een tiran die zijn kinderen naar de donkere ondergang leidt; net zoals sommigen de god van de bevindelijke christenen ook beschouwen als een tiran, die zijn gelovigen naar de hel stuurt. Het enige gebod waar vader zich duidelijk schuldig aan maakt, is het plegen van overspel. Dat doet hij echter om de obstipatie van Jas op te lossen. Zo kan gesteld worden dat vader zich eigenlijk aan het belangrijkste ‘gebod’ schuldig maakt, namelijk op een liefdevolle manier voor elkaar zorgen. Vader is geen goede herder voor zijn kinderen. Opvallend is dat vader, die net met de Egyptische farao vergeleken werd, het strengst vasthoudt aan de geboden die God voor het Joodse volk uitsprak. Op basis daarvan kan verondersteld worden dat de strenge gereformeerde godsdienst symbool staat voor de Egyptische leer, waarvan God Zijn volk wil-

de redden. De strenge godsdienst is de leer van het kwaad waarvan de kinderen gered moeten worden.

De gelovigen mogen van hun godsdienst niet toegeven aan hun verlangens en driften. Dat vindt volgens de religieuze psychoanalyse zijn oorsprong in de tien geboden. God verbiedt zijn gelovigen toe te geven aan hun verlangens zodat Hij zelf de centrale plaats in het leven inneemt (Vergote & Moyaert 291). Het valt op dat de kinderen zich het vaakst schuldig maken aan het overtreden van de geboden. Ze twijfelen dan ook steeds meer over de goedheid van God. Ze offeren dieren, ze verlangen naar een redder van de overkant, ze vluchten van God weg in afgoderij omdat ze willen vluchten van de strenge godsdienst die in hun leven overheerst. Ze moeten aan Gods regels verzaken om van hun aardse bestaan weg te raken. Wat opvalt is dat vooral Jas zich schuldig maakt of steeds sterk betrokken is bij de overtreding van alle geboden. Ze kan geen enkel gebod inlossen. Volgens de bevestigend gereformeerde leer moet de mens eerst de ellende en wanhoop leren kennen, alvorens hij bekeerd kan worden door God. De tien geboden spelen een rol in dat stadium van de ellende omdat de mens aan geen enkel gebod kan voldoen. Wie bekeerd wordt, ziet in dat hij of zij zondig is (van der Meiden 41). Zo is ook Jas medeplichtig bij of schuldig aan het overtreden van elk van deze geboden. Vlak voor ze naar de kelder gaat om haar zelfoffer te brengen, roept ze “slecht volk”. Ze vereenzelvigd zichzelf met het kwaad. Ze komt haar zonden onder ogen en kan daardoor de bekering of wedergeboorte ontvangen.

“Ik klop zachtjes op de kelderdeur en fluister: ‘Goed volk’. Geen gehoor. Na het doden van vaders haan behoor ik zeker niet meer tot het goede volk, maar ook als ik ‘slecht volk’ zeg, hoor ik niets [...]” (Rijneveld 269)

4 Religieuze ruimte

4.1 Het dorp: een *community*

De bevindelijk gereformeerden zijn verdeeld over talrijke kleine kerkjes. Elk van deze kerken heeft een eigen dominee, eigen normen en waarden en een eigen geloofswaarheid. Elke kerk heeft zijn eigenheid en de gelovigen hebben een sterke voorkeur voor hun eigen groep of hun eigen kerk (van der Meiden 213). Dat draagt bij aan het dorp als een gesloten groep of een afzonderlijke *community*. Het dorp waarin de familie Mulder woont, wordt bij uitstek als een gesloten gemeenschap geschetst. Een gelovige gemeenschap is het, waarin de godsdienst erg beklemmend werkt en waar amper invloeden van buitenaf aanwezig zijn. Alle dorpingen komen elke zondag samen in de kerk. Daardoor kent iedereen elkaar en bestaat er een grote sociale controle. Het dorp is zo doordrongen van een gereformeerde levensstijl dat afvallige of andersdenkende gedachten amper de kans krijgen om in de hoofden van de gelovigen op te doemen. De dorpingen zijn niet anders gewend en blijven daarom vasthouden aan de gangbare conservatieve tradities en gewoonten.

Het verhaal speelt zich af binnen één dorp dat de personages nooit lijken te verlaten. Er is erg weinig mobiliteit, want ook omgekeerd komen er weinig inwoners uit omliggende dorpen naar hun dorp. Die beperkte mobiliteit draagt bij tot de schaarse invloeden van buitenaf en tot het dorp als een gesloten gelovige *community*. Wanneer er mensen van buitenaf naar het dorp komen, bijvoorbeeld het bedrijf dat het vee komt ophalen, worden ze neergezet als duivelse moordenaars. Het hele dorp hangt als protestreactie een dood kalf op het erf. Het dorp keert zich als één blok tegen de buitenwereld. Ze zien in de buitenwereld het kwaad.

“Uit protest heeft Obbe het jongste kalfje voor aan het erf opgehangen met zijn poot ondersteboven aan een boomtak, zijn tong uit de bek. Iedere boer uit het dorp heeft een van zijn dode koeien of varkens bij de oprit opgehangen. Sommigen hebben ook een boom omgezaagd en de stam dwars over de polderweg gelegd zodat de ontruimingsdienst er niet door kan. [...] ‘Moordenaars! Hitler!’ roept Obbe erachteraan. [...] En ik zie de haat in Obbes ogen als hij op een van de mannen in pakken in begint te slaan” (Rijneveld 191-192)

Het dorp wordt wel vaker gecontrasteerd met de omliggende dorpen of steden. Volgend citaat toont dat het om het meest gereformeerde dorp uit de streek gaat. Aan het uiterlijk van de bewoners valt al af te leiden dat ze gereformeerd zijn en waar ze wonen.

“[...] als mensen zeggen dat ze aan onze gereformeerde kop al kunnen zien uit welk dorp we komen [...]” (Rijneveld 60).

De buitenwereld ziet hen als ‘de gereformeerde dorpelingen’, maar de bevindelijk gereformeerden koesteren zelf weinig interesse in de buitenwereld. Zo werd reeds in het inleidend kader aangehaald dat ze bang zijn van de moderne maatschappij en de bijhorende verlokkingen. De moderne invloeden zijn echter moeilijk tegen te houden. Vooral de jongere generatie wil steeds meer toegeven aan de moderniteit. De distantie met de buitenwereld wordt steeds kleiner. De bevindelijk gereformeerden waren vroeger meestal boeren die zich in kleine dorpjes op het platteland gevestigd hadden. Nog steeds wonen veel bevindelijke christenen in landelijke dorpen. Het platteland heeft echter heel wat ontwikkelingen ondergaan. Vroeger was het platteland meer gescheiden van de steden. Het waren echt afzonderlijke dorpen waardoor de sociale controle veel hoger was. De laatste decennia worden er echter meer bruggen en wegen aangelegd die de conservatieve godsdienstige dorpen verbinden met de moderne wereld (Janse 158). Ook in de roman is een brug aangelegd over het meer die hun dorp met de stad verbindt: “[...] en de brug tussen het dorp en de stad in, als het pad van Mozes [...]” (Rijneveld 47). De stad en de moderniteit liggen bijgevolg binnen handbereik. Het lijkt onoverkomelijk dat de ware gelovigen zullen moeten inboeten aan godsdienstige eigenheid.

4.2 Het woonerf: een *community* in een *community*

Dat de godsdienst een erg voorname rol inneemt in het gezinsleven, wordt duidelijk door de beschreven ruimte van het huis. Zo staat er in de hal een gigantisch beeld van Jezus: “[...] de porseleinen Jezus die in de hal stond en even groot was als vader.” (Rijneveld 17). De grootte van het beeld maakt duidelijk dat Jezus en het geloof erg bepalende factoren zijn voor het gezinsleven. Het gezin hangt, net als de andere dorpelingen, een erg godsdienstige levensstijl aan. De Statenvertaling, de tien geboden, de zondagsrust, de kerkdienst enzoverder zijn allemaal factoren die centraal staan in hun leven. De gezinsleden lijken samen te vallen met hun dorpsgenoten. Toch zijn er ook elementen aanwezig die wijzen op een afstand tussen het dorp en het gezin. Zo zijn de ramen in de woonkamer beplakt met kranten (Rijneveld, 95) en zijn de luiken van het voorhuis vaak gesloten (Rijneveld 177). Ze scheiden zich letterlijk af van de wereld rondom hen. Op die manier wordt het gezin een *community* binnen een *community*. Hoewel de gereformeerden erg op zichzelf gericht zijn, kan op basis van deze extreme afzondering toch worden verondersteld dat het gezin iets te verbergen heeft voor de andere dorpelingen. Er doen zich dan ook veel zaken voor die het verbergen waard zijn. Voorbeelden zijn het extreme verdriet om Matthies, de verwaarlozing van de kinderen, de incestueuze handelingen en de moderne nieuwigheden zoals de televisie. Enerzijds houden de ouders wel nog vast aan de godsdienstige gebruiken zoals de zondagsdienst, het lezen van de Bijbel en dergelijke. Anderzijds kunnen de gesloten ramen geïnterpreteerd worden alsof ze zich willen afsluiten van het vrome leven in het dorp. Enerzijds is de godsdienst een houvast, anderzijds helpt de godsdienst hen niet om het verdriet een plaats te geven.

Hoewel televisie kijken en nieuwe media gebruiken sterk wordt afgeraden in reformato-
rische kringen, sluipen de nieuwe media toch binnen in het gezin. Om die reden staat de
televisie in een kast die alleen opengaat wanneer moeder naar de populaire quiz *Lingo* wil
kijken. Het televisietoestel neemt een erg belangrijke rol in binnen het huis. Aan de ene
kant toont de televisie aan dat het gezinsleven sterk bepaald wordt door de godsdienst. Zo
moeten de deurtjes van de tv-kast altijd gesloten zijn wanneer er bezoek is, zeker wanneer
de ouderlingen langskomen. Niemand in het dorp mag te weten komen dat ze tv kijken
want dat strookt niet met een correcte gelovige levensstijl. Aan de andere kant toont het
ook aan dat het gezin, ondanks het krampachtige vasthouden aan het geloof, toch iets van
de moderniteit toelaat. De moderniteit kan, in tegenstelling tot de godsdienst, wel als een
opluchting dienen.

“Moeder deed de deurtjes van de kast dicht wanneer familieleden of ouderlingen
op huisbezoek kwamen; zij mochten niet zien dat wij ons in de avond af lieten lei-
den van Gods pad [...] Van Obbe hoorde ik een keer, toen het scherm op zwart
stond, dat de televisie het oog van God was en dat als moeder de deurtjes sloot, ze
wilde dat Hij ons niet zag.” (Rijneveld 17-18)

Niet alleen de ruimte binnen het woonerf is van belang, ook de ruimte buiten het woonerf.
In volgend citaat wordt het erf vergeleken met het kamp in de Bijbel. In het Heilige Boek
verwijst het kamp naar de plaats waar de Israëlieten verbleven tijdens hun tocht door de
woestijn naar het Beloofde Land. De Israëlieten mochten enkel buiten het kamp hun be-
hoefte doen. Dat was één van de regels om de hygiëne en reinheid te bewaren binnen het
kamp (kingcomments g.p.). Het kamp uit de Bijbel verwijst naar het woonerf in de roman.
Opvallend in dit citaat is dat Jas, ondanks haar toenemende twijfel aan het nut van hun
God, wel steunt op de Bijbel om haar obstipatie op te lossen. Ook zij beroept zich dus, net
als vader, op Gods Woord om haar problemen aan te pakken. Dat draagt bij aan de veron-
derstelling dat ze niet gelooft in de strenge en straffende God, maar wel in een behulpza-
me God of in de kracht van het Bijbelse Woord.

“Toen vader gisteravond in een laatste poging het antwoord op mijn poepprobleem
in de Bijbel op wilde zoeken, stuitte hij op een zin in Deuteronomium:: ‘U moet bij
uw uitrusting ook een schepje hebben, en het moet zó zijn dat u daarmee een gat
graaft wanneer u buiten het kamp gaat zitten. Daarna moet u zich omkeren en uw
uitwerpselen bedekken.’ [...] Ik bleef maar woelen in het donker en dacht steeds
aan de drie woorden: ‘Buiten het kamp.’ Daar bedoelde God vast buiten het erf
mee. Zou ik alleen daar kunnen poepen?” (Rijneveld 223-224)

Jas kan, net als de Israëlieten, haar behoefte alleen maar buiten het erf doen. De obstipatie
in haar buik is een angst om dingen te verliezen, een angst om haar ouders te verliezen. Ze
kan in de buurt van haar ouders niets loslaten. Binnen het erf is haar obstipatie het enige
wat haar nog verbindt met haar ouders. Het is het enige waar de ouders zich nog over be-
kommeren. Ze wil die enige band met haar ouders niet verbreken. Net als de Israëlieten,

gaat ze buiten het erf om zo in het reine te blijven en de band met haar ouders binnen het erf rein te houden. Buiten het woonerf kan ze wel haar behoefte doen. Daar kan ze haar spanningen en angsten wel loslaten. Buiten het erf, weg van haar ouders, kan ze meer zichzelf zijn.

“Ik zei niets tegen vader en moeder over mijn plan, omdat het niet kunnen poepen het enige is wat we nu nog delen, waar zij van zouden opkijken als ik in de keuken voor hen zou gaan staan en mijn shirt omhoog zou doen, mijn opgezette buik als een ei met een dubbeldooier aan hen toon, zelfs even dezelfde trots voel als bij de witte joekels van een ei van mijn zijdehoenders.” (Rijneveld 224)

Kortom, aan de ene kant is Jas bang haar ouders of de laatste band die ze nog heeft met haar ouders te verliezen. Ze kan haar behoefte niet binnen het erf doen omdat ze de relatie met haar ouders rein wil houden. Aan de andere kant wil ze weg van de kille situatie thuis. Ze ziet het citaat uit de Bijbel als een teken dat ze buiten het erf wel zichzelf kan zijn en alles kan loslaten. Er is dus een oppositie tussen de ruimte binnen en de ruimte buiten het erf. De wereld binnen het woonerf is erg beklemmend en – letterlijk- opslorpend voor haar. De wereld buiten het erf is als een verlossing. Verder staat dit citaat ook in verband met de wedergeboorte. Jas droomt van een leven zonder angsten. Buiten het erf kan ze die angsten laten varen en komt ze steeds dichterbij tot een soort van wedergeboorte van een Jas zonder angsten en spanningen. Het einde nadert en ze kan haar zorgen steeds meer loslaten. Ze heeft, naarmate haar einde dichterbij komt, steeds meer door dat haar leven buiten het erf zorgelozer zal zijn. Dat verklaart ook haar dood, een laatste stap in de hoop op een definitieve en volledige wedergeboorte.

4.3 Kerk en school

Het verhaal speelt zich voornamelijk af op het woonerf van het gezin. Slechts af en toe verlaten de personages hun huis om naar een andere locatie te gaan. Wanneer het verhaal zich op een andere plaats afspeelt is dat hoofdzakelijk in de kerk, in de school of aan het meer.

De kerk neemt vanzelfsprekend een voorname plaats in in het leven van een gelovige. Dat is niet anders bij de godsdienstige familie Mulder in de roman. Elke zondag wonen ze trouw de dienst bij om samen met de andere gelovigen te bidden en te luisteren naar de preken van dominee Renkema. Voor de ouders is het erg belangrijk dat hun kinderen zichtbaar aanwezig zijn in de kerk. De volledige gelovige gemeenschap moet zien dat de kinderen van Mulder trouw naar de kerk blijven komen en het geloof in God niet verliezen, ondanks het noodlot dat hen heeft getroffen. Louter aanwezig zijn in de kerk is voor de ouders niet genoeg, de kinderen moeten op de eerste rij gaan zitten waar iedereen hen kan zien. Daaruit blijkt dat de ouders vooral veel waarde hechten aan wat de andere gelo-

vigen uit de gemeenschap van hen denken, misschien zelfs nog meer dan aan de godsdienst zelf.

“In de gereformeerde kerk aan de dijk zitten we altijd op de voorste bank – ochtend, avond en soms ook in de middag voor de kinderdienst – zodat iedereen ons ziet binnenkomen en weet dat we ondanks ons verlies toch gewoon naar het Huis van God komen, dat we ondanks alles toch nog in Hem geloven.” (Rijneveld 71)

Ook op school heeft de godsdienst een erg grote invloed. Zo blijkt uit de strafregels die Jas van de juf moet schrijven nadat ze de Hitlergroet nadeed. De strafregel luidt als volgt: “Ik zal niet met de geschiedenis spotten, zoals ik niet met God spot.” (Rijneveld 249). Omdat de straf meteen wordt gelinkt aan God, kan verondersteld worden dat Jas naar een gereformeerde school gaat. Godsdienst is voor de gereformeerden voor alles de oplossing. Bij alles wat er gebeurt, wordt God erbij gesleurd. Verder blijkt uit die strafregel ook hoe de bevindelijk gereformeerden omgaan met hun God, namelijk erg radicaal en orthodox. Het is een evidentie dat er niet met Hem gespot mag worden. Eerbied en respect tonen voor God dragen ze hoog in het vaandel.

Eerder in de roman werd vermeld dat Jas op school voor ‘zwarte kous’ uitgescholden wordt. Dat citaat komt echter veel vroeger in de roman voor. Daaruit kan worden afgeleid dat het in onderstaand citaat om de lagere school gaat, waar zij de enige streng gereformeerde is. In het citaat dat hierboven werd vermeld, vervult God wel een centrale rol in de klas.

“En ik op een dag net als de zwarte kousen, waarvoor ik weleens uit word gescholden door klasgenoten – terwijl ik nooit zwarte kousen draag -, me naar binnen frommel waardoor ik alleen nog het donker zal zien, de eeuwige donkerte.” (Rijneveld 153)

4.4 Een horizontale oppositie: de overkant en zijn symbolische lagen

De overkant vormt een erg gewichtige plaats in de roman. De overkant wordt door de kinderen voorgesteld als een beloofd land, een plaats waar het aangenaam vertoeven is. Letterlijk gezien is de overkant de stad aan de overkant van het meer. Het meer vormt de grens tussen het dorp en de stad. Op die manier is er sprake van een horizontale oppositie tussen het dorp en de stad. Er is echter wel een verbinding, namelijk een brug die het dorp met de stad verbindt. Die overkant, of het beloofde land, bevat bovendien verschillende symbolische lagen.

In de eerste plaats staat de overkant symbool voor de dood. De ouders zijn erg streng over de overkant, het is verboden terrein. Vooral de vader beschouwt de overkant als een “gierput”, een plaats waar je niet levend weggeraakt. In volgend citaat komt ook al de ver-

ticale tegenstelling aan bod. De overkant is voor hem de onderwereld, die de mens naar zich toe zuigt en waar geen ontkomen aan is.

“‘Wie op een dag de brug denkt te trotseren, zal nooit meer wederkeren,’ zegt hij met luide stem. Al vanaf de eerste dag dat Matthies niet meer terugkwam, waar-schuwde hij ons en maakte hij van de stad een gierput die je naar beneden zoog als je erin terecht kwam en je bedwelmde.” (Rijneveld 253)

Voor vader is de overkant van het meer de plaats waar zijn zoon de dood vond. Bijgevolg wordt het meer een grens van leven en dood. De kinderen tasten gedurende het hele boek de grenzen van de dood af. Jas duwt haar zusje Hanna bijvoorbeeld in het meer en ziet haar bijna verdrinken (Rijneveld 245). Ook hier was het meer dus een grens tussen leven en dood. Jas heeft bovendien vaak suïcidale gedachten. Wanneer Jas zegt dat ze naar de overkant wil, kan dat dus worden opgevat alsof ze naar de dood wil. Aan het einde kruipt Jas in de vriezer, een symbool voor het bevroren meer waarin haar broer stierf. Zo kan ze toch nog naar de overkant of de dood vertrekken. Aansluitend bij de eerste symbolische laag, dient ook de oppositie tussen de hemel en de hel aangehaald te worden. Deze oppositie staat in verband met hoe vader ten opzichte van de kinderen naar de overkant kijkt. Voor vader is de overkant de hel, een gierput waar zijn oudste zoon gestorven is. Voor Jas en Hanna lijkt de overkant eerder op het paradijs, een hemel waar ze gered kunnen worden en een leven zullen kunnen leiden zonder de kilte van de thuisomgeving waar ze nu wonen. Zowel voor vader als voor Jas en Hanna symboliseert de overkant echter de dood. Bij Jas en Hanna heeft die dood een positieve connotatie, als een plaats waar ze rust zullen vinden. Voor vader is die dood echter negatief, de overkant is een hel waar je niet levend weg geraakt.

De tweede symbolische laag schetst de overkant of het beloofde land, analoog met het Exodusverhaal. Het Beloofde Land stond in de Bijbel voor de plaats waar de Israëlieten niet meer onderdrukt werden, waar ze in vrede en liefde met elkaar konden samenleven. Jas verlangt ook naar zo'n beloofd land. Ze verlangt naar een thuis waar ze liefde en affectie krijgt van haar ouders in plaats van onderdrukt te worden door de kilte en strengheid van moeder en vader. Daarbij aansluitend kan de overkant gezien worden als de connectie naar haar ouders. Door de kilte thuis voelt ze niet langer een band met haar ouders. Het lijkt alsof er een gigantische afstand tussen hen in bestaat. In het beloofde land zou ze wel een liefdevolle band hebben met haar gezin. Het beloofde land is de plaats waar alles beter zou zijn. Jas kan dit beloofde land echter niet bereiken. Net als Mozes zal ze nog even naar de liefde in haar beloofde land kijken en daarna sterven.

De oppositie tussen donker en licht bevestigt de analogie tussen *De avond is ongemak* en het Exodusverhaal. In de Bijbel teisterde de duisternis de Egyptenaren, terwijl er wel licht brandde op de plaatsen waar de Israëlieten zich bevonden. In de roman heerst er een donkere sfeer in het dorp. Het is overigens de plaats waar Jas suïcidale gedachten ontwikkelt. De stad aan de overkant is daarentegen de plaats waar de lichtjes branden. De overkant is

waar de hoop brandt. De Israëlieten, of Jas' volk, bevinden zich dus aan de overkant. Deze tegenstelling verklaart haar verlangen naar de overkant. De stad, waar de lichtjes schijnen, en het dorp worden gescheiden door het meer. Over het meer loopt een brug die vergeleken wordt met het pad van Mozes. Het citaat situeert zich aan het begin van de roman en is een voorbode voor wat zal komen. Jas zal zich namelijk gaandeweg steeds meer met Mozes identificeren. De Israëlieten zijn in de zee gegaan omdat Mozes het pad voor hen vrij maakte. Hetzelfde doet Jas met haar ouders. Ze neemt hen, in de vorm van padden, mee in de vriezer die een bevroren meer voorstelt. Ze opent de vriezer als een symbool voor het splitsen van de zee. Zij maakt het pad vrij voor haar ouders zodat zij naar het beloofde land kunnen en de liefde weer zullen toelaten.

“Het water ligt er vanavond zo stom en onschuldig bij, en ik zie in de verte de contouren van de fabrieken, de hoge gebouwen met tientallen lichtjes en de brug tussen het dorp en de stad in, als het pad van Mozes die toen hij zijn hand uitstreekte over de zee zei: ‘Zo deed de Heere de zee weggaan, door een sterken oostenwind dien gansen nacht, en maakte de zee droog, en de wateren werden gekliefd. En de kinderen Israëls zijn ingegaan in het midden van de zee, op het droge; en de wateren waren hun muur, aan de rechterhand en aan hun linkerhand.’” (Rijneveld 47)

Deze oppositie tussen de lichtrijke stad en het donkere dorp komt overeen met het contrast tussen de hemel en de hel. Het dorp is de hel of de donkere onderwereld. De hemel is daarentegen de lichtrijke plaats aan de overkant. De tegenstelling tussen licht en donker komt verder ook naar voren door de vele verwijzingen naar sneeuw. Jas droomt weg in lichtrijke sneeuwlandschappen. De witte kleur van sneeuw staat in sterk contrast met de donkere sfeer van het godsdienstige dorp. Jas wil duidelijk verlost worden van de zwaar-moedige sfeer die thuis heerst en die op haar schouders drukt. De witte sneeuwlandschappen staan symbool voor hoop op een verlossing, op een verlichting in de donkere sfeer van het vrome leven. In de sneeuwlandschappen kan ze even ontsnappen van haar leven en de allesoverheersende godsdienst. Tegelijkertijd zijn de sneeuwlandschappen een voorbode voor wat zal komen. In deze landschappen probeert ze al dichter tot de dood, of het lichtrijke leven in de hemel bij haar broer, te komen.

“Ik houd ook steeds vaker mijn adem in om geen ziektekiemen binnen te krijgen of om dichterbij Matthies te komen. Het duurt niet lang voordat ik dan door mijn benen zak en alles om mij heen vervaagt tot een sneeuwlandschap. Eenmaal op de grond kom ik snel weer bij en zie ik het bezorgde gezicht van Hanna, die haar klamme hand als een washandje op mijn voorhoofd legt. Ik vertel haar niet dat het fijn is om weg te vallen. Dat in het sneeuwlandschap de kans om Matthies tegen te komen groter is dan hier op de boerderij door de dood te ontmoeten.” (Rijneveld 155)

De sneeuwlandschappen zijn als een plaats tussen het hier en het daar, tussen het leven nu en de dood die zal volgen. Door weg te dromen in deze landschappen staat Jas tussen deze

twee werelden. In de sneeuw kan ze kortstondig vluchten van haar zwaarmoedige gedachten. Ze kan haar zorgen even achter zich laten.

“Traag begin ik mijn heupen op en neer te bewegen: ik wil vluchten en toch ook blijven. Ik wil zinken en blijven drijven. Om mij heen doemt een sneeuwlandschap op. [...] Obbe trekt abrupt zijn vinger uit mijn poepgaatje. Het sneeuwlandschap begint te dooien.” (Rijneveld 199)

Zowel het verlangen naar de dood als het verlangen naar een betere wereld bevinden zich bijgevolg tussen de horizontale en verticale as. In het begin is de stad aan de overkant van het meer de plaats die de dood en tegelijkertijd het betere leven symboliseert. Zoals later zal blijken, zal dat verlangen naar de dood en naar een liefdevollere wereld zich ook verticaal uiten. In de loop van het verhaal evolueert die plaats waarop ze haar verlangens projecteert echter ook in Jas haar gedachten. Ze gaat de dood beschouwen als een plaats waar ze weg is van het leven dat ze kent. Zo wordt de dood meer een overgang naar een aangenamere wereld.

4.5 Jas en de zoektocht naar zichzelf in de ruimte

De tegenstelling tussen hier en daar, tussen het dorp en de overkant, is erg bepalend voor de psychologie van Jas. Het verhaal vertelt de uittocht van Jas, maar tegelijkertijd ook de zoektocht van Jas naar zichzelf. Die zoektocht wordt weerspiegeld in de ruimtelijke tegenstelling met de overkant volgens het Exodusverhaal. De citaten die volgen geven de zoektocht naar haar identiteit weer. Ze weet niet waar ze thuis hoort: hier of aan de overkant. Ze weet niet of ze thuis hoort bij de goede Israëliteten of bij de kwade Egyptenaren.

“Ik ben vergeten een ezelsoor te vouwen in de pagina waar ik gebleven ben. Was er maar iemand die dat bij mij doet, zodat ik weet wat mijn plek is en van waaruit ik mijn verhaal verder moet leven. En of dat hier is of aan de overkant: het beloofde land.” (Rijneveld 214)

“Ik weet haast niet meer hoe ik moet fietsen, hoe we ooit nog thuis moeten komen. Ik weet niet meer waar we heen moeten, het Beloofde Land aan de overkant is ineens een grauwe ansichtkaart geworden.” (Rijneveld 245)

In het eerste citaat is ze nog erg zoekende. Jas weet niet waar haar plek is en voelt zich verloren. Ze weet niet of ze tot de goede Israëlieten of tot de kwade Egyptenaren behoort. Het beloofde land wordt nog met kleine letters geschreven, omdat ze nog niet weet wat of waar het beloofde land voor haar is. Ze snapt ook nog niet wat de dood precies betekent. De dood is nog onbekend voor haar. Overeenkomstig de eerste symbolische laag, weet ze nog niet of de dood haar beloofde land is. Uit het citaat blijkt echter wel al dat ze op zoek is naar iemand die voor haar zorgt, iemand die haar liefde geeft. Overeenkomstig de tweede symbolische laag, weet ze nog niet of ze in dat beloofde land wel een beter leven zal leiden.

In het tweede citaat heeft ze Hanna net in het meer geduwd waardoor haar zusje bijna verdronk. Door deze bijna-doodervaring beseft ze dat de dood geen fijne ervaring is. Het Beloofde Land wordt plots met hoofdletters geschreven, het wordt een naam omdat de dood voor Jas niet meer onbekend is. De dood is dichterbij gekomen. De passage waarin Jas haar zusje in het meer duwt kan geïnterpreteerd worden als de passage uit de Bijbel waarin Mozes de Egyptenaren laat verdrinken met als doel de Israëlieten te redden. Jas begint steeds meer op Mozes te lijken, maar het Beloofde Land waar alleen de goede Joden naartoe kunnen is misschien toch niet haar ideaal. Ze beseft dat ze haar zusje niet wil zien sterven en dat ze liever samenleeft als een gelukkig gezin ongeacht of ze nu Israëliet of Jood zijn. Ze begint steeds meer haar identiteit te ontdekken, wie ze is en wie ze wil redden. Jas vindt haar identiteit door steeds meer op Jezus te gelijken. Ze laat het kwaad achter zich en redt niet alleen het goede Joodse volk, maar ook de anderen. Ze redt haar hele gezin van de kilte. Vanaf nu is het Beloofde Land voor haar een plaats waar ze omringd wordt door een liefdevol gezin. Aan het einde van de roman komen beide betekenissen

samen. Jas kijkt nog één keer naar de liefde waarnaar ze verlangde, maar die ze niet kan bereiken. Haar ouders bereiken het beloofde land der liefde. Zij vlucht in de dood en bereikt het beloofde land der dood. *De avond is ongemak* is het verhaal van haar eigen exodus: een exodus waarin ze haar eigen identiteit vindt.

4.6 Een verticale oppositie: God vs. de onderwereld

Er is in de roman niet alleen sprake van een horizontale oppositie tussen het dorp en de stad, van elkaar gescheiden door het meer. Ook verticaal valt er een tegenstelling te onderscheiden. Zo bestaat er een hiërarchische structuur in de geloofsgemeenschap. Bovenaan de rangorde staat God. Hij staat boven alles en iedereen en houdt de gelovigen in de gaten. Een goede gelovige moet naar zijn God opkijken en eerbied voor Hem tonen. Onderaan de rangorde bevinden zich de gewone stervelingen, vooral zij die nog niet bekeerd zijn.

“Dat komt er nou van als je altijd zo afdwaalt en nooit eens je blik op stil houdt, zoals een goede gelovige doet die opkijkt naar God alsof de hemel ieder moment kan openbreken.” (Rijneveld 9)

Deze verticale oppositie is gelinkt aan de uitverkiezing door God. De uitverkorenen neemt hij meer naar de hemel, van waaruit zij kunnen neerkijken op de aarde. De gelovigen die niet bekeerd worden, stuurt Hij naar de hel of de duivelse onderwereld. De tegenstelling tussen hemel en hel komt dus zowel in de horizontale als in de verticale oppositie tot uiting. Zoals eerder aangehaald ziet vader de stad als de hel die de mens naar de onderwereld zuigt. Bij de horizontale as werd daarbij reeds de tegenstelling van licht versus donker aangehaald. Die tegenstelling komt ook verticaal naar voren in de roman. Moeder vertelt dat Matthies een sterretje aan de hemel is geworden. De sterren in de hemel zijn als lichtjes die de aarde verlichten. Die lichtrijke hemel staat boven de gelovigen die wonen in het donkere dorp. De hemel, met alle sterren die overleden mensen symboliseren, is het beloofde land aan de overkant.

Een opmerkelijk gegeven bij die onderwereld of de hel is de verbinding tussen de personages die de ‘goede Israëlieten’ representeren en de wereld onder de grond. Zo is er in de eerste plaats de kelder waar volgens Jas enkele Joden verstopt zitten, waar moeder vaak naartoe gaat om de voedselvoorraad aan te vullen en waar Jas, de goede verlosser, uiteindelijk ook haar dood zal vinden. Naast de kelder is er ook de wereld onder het wateroppervlak. Matthies sterft onder het ijs. Hij verdrong en werd dus naar de onderwereld gezogen. De onderwereld is dus zowel gelinkt aan het goede als aan de dood. De onderwereld wordt de plaats waar de goeden hun dood tegemoet treden. Op basis daarvan kan er aangenomen worden dat deze verticale tegenstelling fungeert als een kritiek op de strenge God. Jas wil zich zo ver mogelijk verwijderen van God en zoekt daarom haar dood in de kelder. Door zich verder van God te verwijderen, zal ze echter dichterbij God geraken.

De goede gelovigen situeren zich niet op de grond, maar onder de grond. Dat betekent dat God erg veraf staat van zijn gelovigen en dat de godsdienst er beter voor zou zorgen dat de gelovigen hun God toegankelijker kunnen benaderen. God duwt zijn goede gelovigen de dood in. Godsdienst duwt de ‘goeden’ naar de onderwereld, terwijl de strenge God die weinig liefde uitdeelt, bovenaan zijn almachtige positie behoudt. Dat Jas haar dood in de kelder zoekt omdat ze zich zo ver mogelijk van God wil verwijderen, is één mogelijke verklaring. Een andere mogelijke verklaring heeft te maken met de wedergeboorte. Oma vertelt haar dat Matthies als een zaadje in de grond is gestopt om later in veel krachtigere vorm wedergeboren te worden. Jas verlangt zowel naar een weerzien met haar broer als naar een wedergeboorte van een krachtigere versie van zichzelf. Jas haar dood in de vriezer representeert het verlangen om uit een nieuwe cocon wedergeboren te worden. Haar dood in de kelder verwijst naar het verlangen om later boven de grond tot een krachtige gedaante uit te groeien.

Het verband tussen de onderwereld en de dood komt verder ook tot uiting in het verlangen naar de dood en de depressieve of suïcidale gedachten. Dat verlangen zuigt de ouders naar de grond, naar het oppervlak waaronder ze willen rusten. Volgend citaat toont aan dat vader krom loopt. Hij gaat letterlijk gebukt onder het verdriet. Dat verdriet zorgt ervoor dat hij zelf naar de dood verlangt, naar zijn rustplaats onder de aarde.

“Dadelijk krijgt vader het idee dat ik hem ook haat en gaat hij nog meer krom lopen ten teken dat hij zich ook langzaam naar de aarde toewerkt, naar het dubbelgraf van Matthies waar nog plek is voor één familielid – ‘wie het eerst komt, het eerst maalt,’ zei moeder een keer daarover.” (Rijneveld 208)

Er is naast Matthies slechts plaats voor nog één persoon. Moeder lijkt van de dood een harteloze wedstrijd te maken. Ook zij gaat gebukt onder depressieve gedachten ten gevolge van het verlies van haar zoon. Moeder verlangt ook naar de dood. Ook zij wordt naar de grond gezogen.

Wat betreft de verticale oppositie, doet er zich bij Matthies nog een opmerkelijke verschuiving voor. Matthies wordt door zijn verdrinking naar de onderwereld gezogen. Hij vindt zijn dood letterlijk in de wereld onder het ijs. Na zijn dood verschijnt hij echter als een sterretje aan de hemel waardoor hij hoog boven de aarde staat. Er vindt bijgevolg een verschuiving plaats van de dood onderaan de verticale as naar bovenaan de as. De dood situeert zich zowel onderaan in de hel als bovenaan in de hemel. Daarenboven heeft er zich nog een verschuiving voltrokken van de horizontale naar de verticale as. In de eerste plaats is de overkant, horizontaal gezien, de plaats waar Matthies de dood vond. Vervolgens staat Matthies als een ster aan de hemel en verschuift de overkant naar de verticale as bovenaan. Naast een verschuiving van horizontaal naar verticaal is er omgekeerd ook een verschuiving van de verticale naar de horizontale as. Dat is zichtbaar bij het verlangen van Jas naar de overkant of naar de dood. Jas wil naar haar broer toe die ze als een sterretje boven haar ziet. Dat verlangen naar de overkant wordt omgezet in een verlangen naar de

stad waardoor er een verschuiving plaatsvindt van de verticale naar de horizontale as. Er is bijgevolg een wisselwerking tussen de horizontale en verticale lijn. De dood is overal aanwezig.

De twee assen zorgen niet alleen voor verschuivingen, ze vormen ook een kruispunt waar leven en dood elkaar ontmoeten. Horizontaal verwijst het midden naar het meer als een grens tussen leven en dood. Verticaal gezien is het midden de grens tussen God in de hemel en de dood in de onderwereld. Het midden is dus het kruispunt op aarde waar de gelovige zich situeert. De godsdienst plaatst hen voor het grote vraagstuk of God hen uitverkiest en hen zo in de hemel het eeuwige leven schenkt, of dat God daarentegen hen niet uitverkiest en hen naar de hel stuurt. Dat grote godsdienstige vraagstuk, dat het leven van de gelovige bepaalt, bevindt zich dus op het kruispunt van de twee assen, het kruispunt tussen leven en dood. De godsdienst neemt bijgevolg de centrale positie van hun leven in.

Vooraleer dit hoofdstuk tot zijn einde komt, dient eerst nog een verband met de bevindelijke leer te worden besproken. De bevindelijke christenen zien het leven slechts als een tussenfase, een periode waarin ze al lijdend wachten op het oordeel van God. Het is niet het leven dat ze hier en nu leiden dat telt, het gaat hen om het daar en dan (Van Dijk 116). Die tegenstelling tussen hier en daar of tussen nu en later treedt ook naar voren in de roman. Vooral bij het hoofdpersonage Jas is deze tegenstelling sterk aanwezig. Ze verlangt naar de overkant, naar een plaats van rust en vrede. Die plaats is haar tot nog toe onbekend. In het leven dat ze nu leidt, gaat ze evenwel gebukt onder haar dwangneuroses en onder het gebrek aan liefde. Ze mist de liefde en affectie van het daar en dan in het nu en hier. Ook voor Jas is het leven slechts een zwaarmoedige tussenfase waarin ze op zoek gaat naar de dood. Haar familieleden zullen de liefdevolle sfeer van het daar en dan, dankzij het offer van Jas, wel beleven in het hier en nu.

5 Psychoanalyse en religie

5.1 De religieuze schuldneurose

De avond is ongemak is doordrongen van het freudiaanse en psychoanalytische gedachtegoed. Gezien het onderwerp van deze masterscriptie zal dit hoofdstuk focussen op de ideeën van Freud en de psychoanalyse omtrent religie en zullen andere aspecten van de psychoanalytische theorie op de achtergrond blijven.

Freud verklaart het ontstaan van religie aan de hand van het idee van een oervader die als een tiran over zijn zonen heerste. Omwille van deze tirannieke houding, vermoordden de zonen hun oervader. Omdat ze zich na een tijdje schuldig gingen voelen, creëerden ze rituelen om de vader te huldigen. Deze rituelen zorgden ervoor dat de oervader geïdealiseerd en vergoddelijkt werd. Godsdienst en religieuze rituelen zijn bijgevolg ontstaan uit een schuldgevoel jegens de oervader (Vergote & Moyaert 284). Jas heeft het gevoel dat zij de schuldige is van hoe het er in het gezin aan toe gaat. Zij had Matthies dood gewenst. Zij had bovendien zijn ijshamer zien liggen, maar had het hem niet gezegd. Daaruit volgt dat Jas een schuldgevoel koestert; niet alleen omwille van de dood van haar broer, maar ook omwille van de geestelijke dood van haar ouders. Na het overlijden van Matthies zijn de ouders immers meer dood dan levend. Jas is bang dat zij haar ouders geestelijk heeft vermoord. Ze ontwikkelt daarom diverse rituelen om haar ouders weer tot leven te wekken. Zo bidt ze opdat de padden zouden paren en de seksuele relatie van haar ouders hersteld kan worden.

“Ik sluit mijn ogen weer en bid voor de padden onder mijn bureau, voor de paringstijd en dat deze hopelijk overslaat op vader en moeder [...]” (Rijneveld 73)

Niet alleen de padden, ook de jas en de obstipatie kunnen als rituelen beschouwd worden om haar ouders te redden. De jas dient als bescherming tegen ziektes en tegen de dood. Zolang Jas haar jas aanhoudt, krijgt de dood geen kans. De obstipatie is een poging om niets te verliezen, dus ook om haar ouders niet te verliezen. Verder kan de obstipatie ook gezien worden als een doorwerking van de anale fase van Freud. Daarbij is de strengheid of vlotheid van de ouders van grote impact op de zindelijkheid van het kind (Stroeken (1994) 19). Dat verklaart de obstipatie van Jas, die door de straffende houding van de ouders en het gebrek aan aandacht haar behoefte weigert te doen.

Freud geeft nog een andere uitleg aan het bestaan van godsdienst, aan de hand van de wens om door een vader beschermd te worden. De mens verlangt naar een gevoel van veiligheid. Daarbij is God als Almachtige Vader een toevlucht omdat de menselijke vader niet de verwachte bescherming kan bieden aan zijn kinderen en zelf onderhevig is aan het lot (Stroeken (2005) 79-80). In dat geval vormt de godsdienst een illusie waarbij God de rol van een gewenste almachtige vader op zich neemt. God is zo een geïdealiseerde – of

gefantaseerde – vader die door de gelovigen wordt vereerd (Stroeken (1994) 119). Ook Jas verlangt naar een gevoel van veiligheid en bescherming. Ze wil geliefd en beschermd worden door haar ouders, maar die geven haar weinig aandacht. Vader beschermt haar niet, hij ziet alleen het probleem bij de obstipatie maar niet de oorzaak. Vader kan haar bijgevolg niet helpen. Jas vindt echter ook geen bescherming bij God. Dat ligt aan de basis van haar religieuze dwangneurose, die hier later beschreven wordt. Ze wil wel in God blijven geloven, maar ze heeft het gevoel dat Hij steeds afwezig is en haar nooit helpt.

De schuldneurose is een soort van dwangneurose als gevolg van een onbewust schuldgevoel. Bij de religieuze schuldneurose koestert de mens een ambigu gevoel wat betreft het geloof in God. Vergote beschrijft het symptoom als volgt:

“In de religieuze schuldneurose echter lijdt de patiënt onder een verterend en onoverwinnelijk schuldgevoel tegenover God. Ook in dat geval weet hij zijdelings, zonder het te kunnen aannemen, dat de God van zijn religie niet de wreedaardige rechter is die hem achtervolgt. Hij blijft werkelijk in God geloven, maar ‘iets’ in hem verhindert hem te geloven in de vergevingsgezindheid van de God die hij belijdt en aan wiens vergevingsgezindheid hij trouwens zijn zonden toevertrouwt, echter zonder de innerlijke vrede te vinden in de ervaring van de verzoening.” (Vergote & Moyaert 295)

Die tegenstrijdige gevoelens – waarbij de mens aan de ene kant wel gelooft in God, maar aan de andere kant toch ergens door belemmerd wordt om aan dat geloof vast te houden – manifesteren zich ook in het hoofdpersonage Jas. Ze blijft in God geloven, maar tegelijkertijd heeft ze vaak het gevoel dat Hij haar niet helpt, dat Hij afwezig is en dat Hij zelfs niet goedaardig is. Het gevoel dat Hij er niet is, hindert haar om aan het geloof in Gods bestaan vast te houden.

Volgend citaat toont aan dat ze het gevoel heeft dat ze niet op God kan steunen, dat Hij er niet voor haar is. Ze blijft wel in Hem geloven, maar ze weet niet meer wie Hij is en waar Hij is. Misschien zit God zelf onder de modder verstopt. In ieder geval haalt Hij hen niet uit de modder. Hij helpt Jas en haar familie er niet bovenop.

“We zitten diep in de modder en niemand die ons er nog uit haalt. Hebben jullie eigenlijk een God? Een God die vergeeft of een God die onthoudt? Ik weet niet meer wat voor God wij hebben. Misschien is Hij op vakantie, of heeft Hij zich ook ingegraven. In ieder geval is Hij minder op de zaak.” (Rijneveld 134).

Jas wil zekerheid over het bestaan van God. Ze wil zelf experimenteel nagaan of Hij effectief zo almachtig is. Daarom probeert Jas God op de proef te stellen, maar dat draait uit op een teleurstelling. God geeft geen teken van zijn bestaan.

“Zo had ik een keer de vleugels van een engel afgebroken om te kijken of ze vanzelf weer zouden aangroeien, God kon daar vast voor zorgen. Ik wilde een teken dat Hij bestond en dat Hij er ook overdag voor ons was. [...] Toen er niets gebeurde en het afgebroken wit maar zichtbaar bleef, begroef ik de engel in de moestuin tussen een paar achtergebleven rode uien.” (Rijneveld 28)

Wanneer vader haar zegt dat enkel God de vragen stelt, denkt Jas dat Hij aan haar nog nooit een vraag had gesteld. Hij stelt geen vragen, dus Hij is ook niet aanwezig of Hij wil niet met haar praten.

“‘Wie stelt hier de vragen?’ zei hij.

‘U,’ zei ik.

‘Fout. Het is God.’

Ik dacht hard na. Had God mij ooit een vraag gesteld? Ik kon het me niet herinneren.” (Rijneveld 241)

Ondanks dat ze het gevoel heeft dat God er nooit is, wil ze toch in Hem blijven geloven. Ze kan het geloof in God niet loslaten en voelt zich schuldig ten opzichte van Hem wanneer Obbe vloekt in Zijn naam.

“Ik voel me verdrietig worden, maar meer voor God dan voor mezelf, Hij kan er ook niets aan doen hoe het hier in huis gaat en toch is het Zijn naam die nu ijdel gebruikt wordt. Hoe vaker hij het woord zegt, hoe meer ik ineenkrimp onder mijn laken.” (Rijneveld 197)

De mens ervaart in zijn onderbewustzijn driften en enge voorstellingen of nachtmerries waaruit het neurotische godsbeeld en de bewuste angsten omtrent het schuldgevoel voortvloeien (Vergote & Moyaert 295). Ook Jas koestert heel wat van dergelijke verlangens. Ze heeft bijvoorbeeld een doodsverlangen, seksuele verlangens, een verlangen naar een nieuwe versie van zichzelf, een verlangen naar ouderliefde. Ze verlangt bovenal ook naar een bevestiging van Gods bestaan. Een erkenning dat Hij er voor haar is en dat Hij haar kan beschermen. Daarenboven heeft ze ook last van nachtmerries, bijvoorbeeld over dominee Renkema aan het meer en over Belle nadat ze haar samen met Obbe kunstmatig had geïnsemineerd. In die nachtmerries komt steeds de dreiging van God naar voren. Dominee Renkema representeert God, die de dood brengt. Jas is bang dat God haar en haar familie niet zal beschermen. Ze is bang dat God haar familieleden zal doden. De nachtmerries weerspiegelen zo haar schuldgevoel. In haar nachtmerries kan ze haar familie nooit redden net zoals ze Matthies niet heeft gered. Tegelijk representeert het niet in staat zijn om te redden ook de onmacht van de mens tegenover de almacht van God, die als enige beslist over leven en dood. Jas is bang dat ze niet in staat is haar familie te redden, dat ze niet in haar missie zal slagen. Ze is bang dat God haar niet zal vergeven voor haar daad waarbij ze haar broer dood wenste en hem niet vertelde dat hij zijn ijshamer was vergeten. Ze is in haar onderbewustzijn bang dat Hij haar zal straffen door haar familie

mee te nemen in de dood. Haar neurotische godsvoorstelling, waarbij ze bang is dat God voor haar afwezig is en dat Hij haar niet zal vergeven, zit als het ware in het onbewuste verankerd.

In de eerste nachtmerrie ziet Jas haar ouders onder het ijs liggen. De ouders zullen onder het ijs sterven, net zoals Matthies door haar schuld onder het ijs is gestorven. Dat schuldgevoel uit zich ook in het geluid van de schaatsen die ze hoort. Dat zijn de schaatsen van Matthies vlak voor hij verdronk. De dominee representeert God, die wacht tot hij toe kan happen, tot hij de ouders in de dood kan meenemen. De dominee heeft echter zijn paarse gewaad aan. De paarse kleur wijst op de verrijzenis van Jezus met Pasen. God wil de ouders naar de dood brengen om hen daarna te laten verrijzen. Op die manier zal Jas echter niet in haar missie slagen. Haar plan kan niet op tegen Gods almachtige plan. Jas wil echter zelf het offer brengen voor haar ouders terwijl ze zelf uit de depressieve fase kan wegkomen. Jas is bang dat God haar ouders wegneemt en haar niet haar eigen plan zal laten uitvoeren.

“Ik tikte op het ijs, legde mijn oor erop en hoorde een zingend geluid van schaatsen; ik wilde naar ze roepen maar er kwam geen geluid uit mijn keel. Toen ik omhoogkwam zag ik ineens dominee Renkema aan de waterkant staan, in zijn paarse gewaad dat hij alleen met Pasen droeg als alle kinderen uit de gemeente met houten kruisen door de kerkgangen liepen. [...] Maar in mijn nachtmerrie stond Renkema daar tussen de rietpluimen als een aalscholver te wachten tot hij toe kon happen. Voordat ik wakker werd, zei hij met gedragen stem: ‘Want zo hoog als de hemel is boven de aarde, zo ver gaan mijn wegen jullie wegen te boven, en mijn plannen jullie plannen.’” (Rijneveld 90)

In een andere nachtmerrie is Jas evenmin in staat om haar familie te redden. Dit keer gaat het niet om haar ouders, maar om haar zusje Hanna. De onderliggende betekenis is evenwel dezelfde als in haar vorige nachtmerrie. Hanna zal verdrinken, net zoals haar broer door Jas' toedoen is verdronken. Ook hier komt het schuldgevoel aan de oppervlakte. Renkema representeert opnieuw God, die met de dood dreigt. Jas is slechts een klapstoel en is alweer niet in staat haar familie te redden. God is almachtig. Hij beslist over leven en dood. Jas is in haar onderbewustzijn bang dat God haar niet zal vergeven. Dat creëert het neurotisch beeld dat Hij er niet is en haar bewuste angst voor de dood.

“Die nacht droom ik opnieuw koortsachtig, maar dit keer over mijn zusje. Ze schaatst over het meer met haar handen op haar rug, blaast wolkjes voor zich uit. Dominee Renkema heeft zijn Volkswagen aan de slootkant geparkeerd met de koplampen op het ijs gericht. [...] In zijn zwarte gewaad zit Renkema op de motorkap, de Bijbel in zijn schoot. Dan ineens verschuiven de koplampen zich langzaam naar mij. Ik ben geen mens, maar een klapstoel die verlaten bij de steiger staat. [...] Mijn zusjes geelgebreide muts zakt traag weg als de ondergaande zon. Ik wil niet dat ze ondergaat. Ik wil mezelf als een ijsprijem in haar vast boren, mezelf aan haar

vastnagelen. Ik wil haar redden, maar stoelen kunnen niet redden.” (Rijneveld 246-247)

Een laatste nachtmerrie situeert zich na de inseminatie van Belle. Belle kruipt in de huid van de vos en symboliseert de sluwe dood. Omdat Belle de zondagse godsdienstige kleding draagt, representeert ze God. God komt opnieuw de dood brengen, dit keer als een sluwe vos. Jas denkt aan de woorden van de dominee en wil de dood de hand reiken maar dat zal niet helpen. Jas kan ook zichzelf niet redden. Ze is in haar onderbewustzijn opnieuw bang dat God haar haar daden niet zal vergeven. Aan het einde van de roman zal ze in de dood stappen om Hem tot vriend te maken. Door zelf dood te gaan, hoopt ze dat God of de dood niemand anders zal nemen.

“Die nacht droom ik over Belle. [...] Ik weet niet waarom, maar Belle draagt de zondagse mantel van moeder, haar zondagse hoedje met een soort van gaas erover en aan de zijkant een zwarte strik. [...] Dan pas valt me op dat Belle en de vos samengesmolten zijn tot deels mens en deels dier. [...] ‘De dood heeft geen familie, daarom zoekt hij steeds een nieuw lichaam, zodat hij even niet meer eenzaam is, totdat diegene onder de grond is, dan zoekt hij weer verder.’ Belle steekt haar hand uit. In de droom hoor ik ineens de woorden van de dominee: ‘De enige manier om je vijand uit te schakelen, is hem tot vriend maken.’

‘Wat gebeurt er als ik je een hand geef?’

Belle komt steeds dichterbij staan [...] ‘Dan eet ik je snel op.’

‘En als ik je geen hand geef?’

‘Dan eet ik je heel traag op, dat doet meer pijn.’” (Rijneveld 236)

Het ideaal om schuldeloos te zijn ten aanzien van God en ten aanzien van zichzelf is niet realiseerbaar. Dat besef van het onrealiseerbare ideaal, heeft een grote impact op het beeld dat de mens van zichzelf heeft (Vergote & Moyaert 295). Ook bij Jas laat dat besef een grote indruk na. De offers die ze brengt zullen voor God nooit genoeg zijn. Een zelfdoeding is het ultieme offer dat Jas voor God, de Almachtige Vader, kan brengen. Door zich voor de Almachtige Vader te offeren, brengt ze ook een offer voor haar menselijke vader want alleen zo zal God genoeg nemen en de schuld bij de ouders wegnemen.

Als gevolg van die onmacht en schuldangst komt de mens in een donker dal. In dat dal is echter wel een licht van hoop en bevrijding aanwezig. Door het terechte besef van het onrealiseerbare waanbeeld begint de mens zich leeg te voelen. Hij zal zichzelf verliezen omdat hij zich geen beeld van zichzelf meer kan voorstellen. De bekommernis en de onrust waaraan de mens zich eerst kon vasthouden is verdwenen en dat resulteert in een leegte, ondanks dat die bekommernis een beeld van lijden was. De bevrijding is daardoor onlosmakelijk verbonden met een gewaarwording van inwendige leegte (Vergote & Moyaert 296). Freud stelt het als volgt:

“Hoezeer de patiënt naar bevrijding verlangt, toch is hij aan zijn ziekte gehecht als aan zichzelf.” (Vergote & Moyaert 296).

Wanneer de mens zijn schuldangst kan opheffen, verliest hij zichzelf. Daarbij gaat hij door een depressie-ervaring die veroorzaakt wordt door het gevoel van leegte. Wanneer de mens aan zijn geloof blijft vasthouden, zal er zich toch een mystieke ervaring als een catharsis voordoen, waarbij de mens een afgeleide versie van zichzelf vindt (Vergote & Moyaert 296). Dat verlangen naar bevrijding en de daarbij horende angst voor een leegte-ervaring is ook bij Jas merkbaar. Jas wil aan de ene kant verlost worden van haar obstipatie, maar aan de andere kant is ze bang om alles te verliezen en met een gevoel van leegte achter te blijven. Dat uit zich in haar obstipatie waarover ze zegt dat ze het kwijt wil raken, maar toch ook niet. Hetzelfde geldt voor haar jas. Ze wil haar jas aanhouden om alles bij zich te houden en om in haar zakken alles te verzamelen. Ze is bang om haar jas uit te doen uit angst de herinneringen in haar zakken te verliezen.

“Ik wil mijn poep loslaten en vasthouden tegelijk. Misschien moet Obbe nog iets groters naar binnen steken? Of moet ik een slok van moeders stremsel nemen waardoor er gaten komen in de kaas? Dan ontstaan er ook gaatjes in mij en kan alles eindelijk naar buiten.” (Rijneveld 215)

Wanneer Jas de schuldangst achter zich kan laten, blijft ze achter met een gevoel van leegte en verliest ze zichzelf. Wanneer ze in de vriezer kruipt, zoekt ze bewust de duisternis of de depressie op. Alleen zo kan de bevrijding plaatsvinden, want ondanks haar twijfel aan God omwille van Zijn afwezigheid, blijft ze wel gelovig. Daardoor kan ze de mystieke bevrijding meemaken waarbij er een nieuwe versie, afgeleid van zichzelf, ontstaat. Jas hoopt als een betere versie van zichzelf terug te keren.

“Het idee dat ik bijna compleet ben voor iemand maakt me trots, al lijkt ik juist meer en meer uit elkaar te vallen [...]” (Rijneveld 221)

5.2 Driften en verlangens

De avond is ongemak is doordrongen van driften en verlangens. Zo is er een doodsdrift, een seksuele drift, een verlangen naar de overkant, een verlangen naar nieuw leven en een verlangen naar ouderliefde en bescherming. Het koesteren van verlangens is voor Jas en Hanna erg belangrijk want als de verlangens er niet meer zijn, dan neemt de leegte het over en houdt de mens op te bestaan. Wanneer het verlangen uitkomt, valt zijn doel weg. Jas wil verlangens koesteren om zich tegen de dood te beschermen.

“Soms ben ik daardoor bang voor het moment dat een van haar oplossingen gaat werken, dat ik mijn zusje dan iets ontnem, want zolang we verlangens hebben zijn we veilig voor de dood [...]” (Rijneveld 81)

Jas heeft een verlangen naar de overkant of naar Matthies. Ze koestert dat verlangen omdat ze bang is voor de dood. Wanneer haar verlangen wordt ingevuld door de totale duisternis in de vriezer, houdt ze op te bestaan.

Jas is in haar onderbewustzijn bang dat God geen beschermende Vader voor haar is. Ze is bang dat Hij haar niet zal vergeven, maar haar in de plaats zal straffen door telkens een familielid weg te nemen. Ze heeft het gevoel dat Hij afwezig is en haar niet zal helpen. Jas is bang voor de dood, maar ze wordt er tegelijk door gedreven. Ook haar broer Obbe wordt gekenmerkt door een sterke doodsdrijf. Ze willen samen de dood begrijpen en voelen. Ze brengen offers in de hoop dat God met deze offers genoeg zal nemen. God zal echter pas voldoening nemen wanneer Jas zichzelf offert. Naast deze doodsdrijf is er ook een sterke seksuele drift aanwezig. Het zijn de twee grootste driften in de roman. Dat komt overeen met Freuds inzicht dat de mens door twee basisdriften, eros en thanatos, gedreven wordt. Het gaat om een levensdrift en een doodsdrijf (Stroeken (1994) 53 & 137). Zowel het thema ‘seksualiteit’, waarin de seksuele driften worden toegelicht, als het thema ‘doodsdrijf’ worden hier nader besproken.

5.2.1 Seksualiteit

De kinderen experimenteren uitgebreid op vlak van seksualiteit, zowel met elkaar als met zichzelf. Enerzijds zijn deze seksuele experimenten te verklaren door het verlangen naar bescherming en het invullen van het gebrek aan liefde thuis. Het seksuele genot zorgt voor kleine momenten van geluk en bevrediging van hun lusten. Het zijn momenten waarop ze even weg zijn van de zwartgallige en beklemmende sfeer die heerst in het gezin. Ze zoeken hun vlucht en bescherming zodoende in iets wat hun godsdienst beschrijft als een zonde. Volgend citaat over Jas toont aan dat ze wil wegvluchten van de sfeer thuis. Ze wil vooral naar zichzelf toe. Ze wil alleen zijn met zichzelf, weg van haar omgeving.

“Steeds vaker ontsnap ik aan de boerderij door op mijn buik te gaan liggen en met mijn kruis tegen mijn knuffel aan te bewegen, waardoor mijn lattenbodem piept, wilder en wilder tot ik het niet meer hoor, tot ik alle spanning van de dag kwijtraak, alleen nog het suizen van mijn eigen oren hoor, de zee zoveel dichterbij dan overdag.” (Rijneveld 199-200)

De drie kinderen hebben een sterke seksuele drift en bevredigen die drift ook bij zichzelf. De kinderen lijden onder het gebrek aan ouderliefde en bescherming. Ze moeten de liefde wel bij zichzelf zoeken. Zo is Jas elke avond op zoek naar een plekje op haar lichaam dat haar rust en vrede kan schenken. Dat plekje lijkt echter onvindbaar te zijn. Zoals reeds aangehaald, hecht ze ook veel belang aan haar teddybeer. De beer is de enige bij wie ze liefde en genegenheid vindt.

“Ik zoek iedere avond met een zaklamp mijn eigen lichaam af naar ook zo’n plekje, maar ik vind niets wat de moeite waard is om te strelen, waar ik rustig van word of sneller van ga ademen.” (Rijneveld 188)

Anderzijds zijn deze seksuele driften ook te verklaren door de overzede sfeer thuis waardoor de kinderen net extra getriggerd kunnen raken om het onbekende te gaan opzoeken. Thuis wordt er niet over seksualiteit gesproken, het is een groot taboe. Door die strengheid en onwetendheid zijn de kinderen net extra geprikkeld om hun eigen en elkaars lichaam te ontdekken. Volgend citaat toont die zedige sfeer aan. De familie eet geen wortels meer omdat de kinderen de wortel bij hun sneeuwpop op de verkeerde plek hadden gezet. De ouders zijn bang dat de kinderen bij het zien van een wortel verkeerde gedachten zouden krijgen.

“Herinner jij je Harry nog?’ vraag ik aan Hanna om haar constatering te vermijden. [...] ‘We hadden de wortel op de verkeerde plek gezet. Moeder in alles staten, de hele voorraad winterpenen ging naar de konijnen.’ [...] ‘We aten nooit meer dopererwten met wortels, alleen maar dopererwten. Veel te bang dat we bij het zien van een wortel vieze gedachten kregen.’ (Rijneveld 265-266)

Seksualiteit is een groot taboe. Er heerst geen open sfeer in het gezin, seksualiteit is er niet bespreekbaar. Het is een onderwerp dat de ouders bewust uit de weg willen gaan. Meer nog, het is een verboden thema waar zelfs niet aan gedacht mag worden.

“We hadden alleen Nederland 1, 2 en 3. Volgens vader was daar geen bloot op te zien, hij sprak het woord ‘bloot’ uit alsof hij zonet een azijnvliegje in zijn mond had gekregen, er kwam wat spuug mee. Bij het woord moest ik vooral denken aan de aardappels die moeder iedere avond uit hun jasjes schildte en zo in het water van de pan plopte, aan de plonsgeluidjes. Ik kon me voorstellen dat als je te lang aan blote mensen dacht, er dan ook net als bij de eigenheimers op den duur uitlopers uit je groeiden die dan met de punt van een mesje uit het zachte vlees verwijderd moesten worden.” (Rijneveld 16)

Openlijk praten over seksualiteit en voorlichting is niet aan de ‘zwarte kousen’ besteed (van der Meiden 190). Er heerst onder deze reformatorische kringen absoluut geen vrije seksuele moraal (Van Dijk 178). Vele gelovigen ervaren seks als een zonde, hoewel de kerken er steeds vaker op wijzen dat het volgens de Bijbel geen zonde is, maar zelfs als een plicht beschouwd kan worden (Van Dijk 183). Het is tenslotte daarom dat God aan Adam een vrouw gaf (Van Dijk 180). Over zelfbevrediging is deze godsdienst erg duidelijk. Dat is wel een zonde want de liefde moet voor iemand anders bestemd zijn, iemand van het andere geslacht. God heeft de liefde niet bedoeld voor het bevredigen van de eigen lusten (Van Dijk 184-185).

In het licht van de psychoanalyse dienen ook de padden nader besproken te worden. Jas' fascinatie voor de padden is een poging de seksuele relatie van de ouders te herstellen. Ze wil haar ouders dichterbij elkaar brengen zodat de liefde op het erf kan terugkeren. Op grond van psychoanalytische inzichten kan er echter nog een andere betekenis aan deze fascinatie worden toegekend. Er is namelijk een sterk verband te onderscheiden met het fantasma van de oerscène waarbij een kind nieuwsgierig is naar zijn oorsprong. Er doet een ontluikende seksuele interesse op naar de relatie van de ouders. Het kind beeldt zich in betrokken te zijn geweest bij die seksuele relatie waarvan dat kind een product is. Dat fantasma komt verder uit het idee dat de mens daar onmogelijk bij betrokken kon zijn. Het is onmogelijk om bij het eigen ontstaan aanwezig te zijn (Vergote & Moyaert 288-289).

5.2.1.1 Incest

In de roman komen enkele incestueuze scènes voor. Dat lijkt in de eerste plaats in contrast te staan met de strengheid waarmee de ouders omgaan met seksualiteit. Niettemin bieden gesloten godsdienstige gemeenschappen ideale omstandigheden om incest gangbaar te maken. Er wordt zelfs vermoed dat incest en ongewenste intimiteiten vaker voorkomen onder de 'zwaren' (Van Dijk 178). De gereformeerde kerken, waaronder ook de bevinde-lijk gereformeerden, werden de laatste decennia effectief vaker belast met beschuldigingen over incest. Er is daarbij veel kritiek gekomen op deze kerken omdat ze niet snel ingrijpen bij dergelijke klachten en zich te letterlijk baseren op de Bijbel. Zo verklaren de Gereformeerde Gemeenten, een orthodox protestants kerkgenootschap, dat er pas overspel gepleegd wordt wanneer er geslachtsgemeenschap is gebeurd. Wanneer bijvoorbeeld een vader zijn kind seksueel betast, wordt dat volgens de Bijbel niet als overspel geïnterpreteerd en blijft dat bijgevolg ongestraft (de Wever, g.p.). Ze gaan op zoek naar uitspraken, zowel in de Bijbel als in preken, die dergelijk gedrag goedpraten (Van Dijk 178). Het komt erop neer dat godsdienst wordt gebruikt – of misbruikt – om dergelijke mistoestanden te verbergen of goed te praten. Een gereformeerde samenleving biedt verscheidene redenen die incest kunnen bevorderen. Zo vormen de gereformeerde dorpen vaak een gesloten gemeenschap waarin het makkelijker is om incest te verzwijgen (Drayer, g.p.). Een andere mogelijke oorzaak die incest kan bevorderen is de onderdrukking van seksualiteit binnen het gezin. Seksualiteit en het verkennen van het eigen lichaam vormen grote taboes. Een andere impuls voor incest is wanneer de moeder voor lange tijd afwezig is (Wolters, g.p.). Tot slot zijn ook macht en autoriteit erg bepalend. In de opvoeding is het van belang dat de kinderen gehoorzaam zijn aan hun ouders (Drayer, g.p.). Een patriarchale structuur is in de gereformeerde gezinnen gangbaar en het is dus vooral de vader die van zijn macht misbruik kan maken. Deze machtsstructuren vertonen een link met één van de Bijbelse tien geboden, dat voorschrijft eerbied te tonen voor vader en moeder (Wolters, g.p.).

De genoemde factoren die incest kunnen bevorderen, zijn ook aanwezig in *De avond is ongemak*. Het is duidelijk dat het dorp waarin het gezin woont een gesloten gemeenschap

vormt. Bovendien zijn de ramen in de woonkamer van het gezin Mulder beplakt met kranten en zijn de luiken van het voorhuis vaak gesloten. Pottenkijkers worden niet geduld. Dat kan erop wijzen dat het gezin wel degelijk iets te verbergen heeft. De andere dorpeelingen hoeven niets te weten van wat er zich binnen de muren van het huis afspeelt. Het is een bewijs dat, vooral de passage tussen Jas en haar vader, als incest kan geïnterpreteerd worden. Het dorp mag daarenboven niet zien hoe het gezin verteerd wordt door verdriet en hoe de kinderen verwaarloosd worden.

“Toen Matthies niet meer terugkwam, lakte hij de deurpost olijfgroen. Hetzelfde groen als op de luiken voor de ramen in het voorhuis die de laatste tijd altijd gesloten zijn: ons opgroeien mag door niemand gezien worden.” (Rijneveld 177)

De tweede genoemde oorzaak is onderdrukking van seksualiteit. Ook dat is aanwezig in het gezin, de ouders creëren een taboe rond seksualiteit. Wanneer de moeder Jas betrapt op masturbatie doet ze dan ook alsof het een doodzonde is (zie hoofdstuk ‘tien geboden’). Ook de afwezigheid van de moeder komt tot uiting in het gezin. De moeder is wel fysiek aanwezig, maar haar lichaam neemt steeds minder ruimte in omdat ze amper nog eet. Bovendien is ze depressief en daardoor mentaal minder aanwezig waardoor het lijkt dat ze er niet is. Tot slot, treden ook macht en autoriteit naar voren in het gezinsleven. Zonder vader, die het gebed inzet, wordt er niet gegeten. De ouders zijn bovendien erg straffend, de kinderen moeten duidelijk eerbied voor hen tonen.

Er zijn verschillende scènes waarin de vader incestueuze handelingen uitvoert bij zijn dochter Jas. De passages lijken onschuldig omdat de vader door de beschreven handelingen zijn dochter wil verlossen van haar obstipatie of haar gewoon welterusten wil wensen. Uit de citaten blijkt echter dat Jas zich niet comfortabel voelt bij deze handelingen waardoor ze toch als incestueus kunnen worden geïnterpreteerd. Mogelijkerwijs zoekt de vader naar een compensatie voor het gebrek aan seksualiteit bij zijn vrouw. Terwijl de passage tussen vader en Jas zich afspeelt, zit moeder in dezelfde ruimte aan de keukentafel. Zij hecht geen belang aan wat haar man met haar dochter doet en blijft oormerken sorteren.

“Voordat ik daar verder over na kan denken, duwt vader zonder aankondiging ineens zijn wijsvinger met het stukje zeep erop tot ver in mijn poepgaatje. Nog net kan ik een schreeuw smoren in het kussen onder mijn hoofd, ik zet mijn tanden in de stof. Driehoekjes. Voor het eerst sinds Matthies dood is, huil ik, loopt het meer in mijn hoofd leeg. Zo snel als mijn vader zijn vinger erin heeft gebracht, zo snel trekt hij hem ook weer terug.” (Rijneveld 94)

“Soms, als vader me welterusten komt wensen, steekt hij zijn tong in mijn oor. Het is minder erg dan de vinger met groene zeep, maar toch.” (Rijneveld 119)

Niet alleen tussen de vader en zijn dochter Jas doen zich dergelijke incestueuze scènes voor, ook tussen Jas en haar zusje Hanna zijn er enkele betrekkingen die vooral door Hanna worden uitgelokt.

“Voor ik antwoord kan geven drukt ze haar tong bij me naar binnen. Hij is lauwwarm, als een overgebleven sukadelapje dat moeder opwarmt in de magnetron en dan weer serveert. Razendsnel draait ze een paar rondjes, haar speeksel vermengt zich met het mijne en druipt langs mijn wang naar beneden. Zo snel als ze hem erin heeft geduwd, trekt ze hem er ook weer uit.” (Rijneveld 111)

In beide situaties is Jas een slachtoffer, ze moet zich laten gebruiken. Dat draagt bij aan de martelaarsrol van Jas binnen het gezin. Ze lijdt, wordt misbruikt in dit geval, in functie van haar gezinsleden. Naast de scènes met haar vader en Hanna, doet er zich ook een incestueuze scène voor tussen Jas en haar broer Obbe. Jas vraagt hem zijn vinger in haar anus te stoppen zoals vader dat doet met de zeep. Hij moet de taak van vader, die het steeds meer vergeet, overnemen. Ze overtuigt Obbe door te zeggen dat haar obstipatie op die manier verholpen wordt, maar eigenlijk wil ze vooral aandacht krijgen en ontsnappen aan de neerslachtigheid in haar hoofd. Jas maakt door deze scène van zichzelf een slachtoffer van seksueel misbruik en van Obbe een dader.

“‘Je moet je vinger in mijn poepgaatje duwen.’ [...] ‘Ineens begint Obbe zijn wijsvinger steeds vlugger heen en weer te bewegen, [...] Traag begin ik mijn heupen op en neer te bewegen: ik wil vluchten en toch ook blijven. Ik wil zinken en blijven drijven. Om mij heen doemt een sneeuwlandschap op. [...] Obbe trekt abrupt zijn vinger uit mijn poepgaatje. Het sneeuwlandschap begint te dooien. Naast opluchting voel ik ook een teleurstelling in mijn borst, alsof hij me terugduwt in mijn gitzwarte hoofd – een zaklamp die op je wordt geschenen om je een podium te geven, en dan weer uit wordt geknipt.’” (Rijneveld 198-199)

Mogelijke gevolgen bij slachtoffers van incest zijn angsten, depressieve gedachten en dwangmatigheid (Wolvers g.p.). Die gevolgen zijn duidelijk zichtbaar bij Jas. Ze heeft namelijk verschillende angsten, heeft suïcidale gedachten en heeft ook dwangmatigheden ontwikkeld. Jas kan dus zeker als een slachtoffer van incest gezien worden. Er kunnen bijgevolg vraagtekens worden geplaatst bij de ware godsdienstigheid van de ouders of van de gemeenschap. Vader houdt aan de ene kant vast aan een strenge godsdienstige opvoeding. Aan de andere kant misbruikt hij zijn godsdienst en maakt hij zich schuldig aan incest.

5.2.1.2 Homoseksualiteit

De bevindelijke christenen keuren homoseksuele relaties af. Ze beschouwen homoseksualiteit als “een zedelijke pest” (Bouwman 85). Het druist in tegen de natuur die God heeft geschapen. God heeft Adam in het paradijs vergezeld van een vrouw. Twee mensen van

hetzelfde geslacht horen bijgevolg niet samen (Van Dijk 185). Niettemin zijn er in de roman heel wat homoseksuele elementen aanwezig. In het voorgaande werden incestueuze handelingen beschreven tussen Jas en haar vader, haar zus Hanna en haar broer Obbe. De scène tussen Jas en Hanna (Rijneveld 111) kan naast incestueus, echter ook als homoseksueel beschouwd worden.

Verder is er bij Jas ook een verlangen naar de presentatrice Dieuwertje Blok merkbaar. Dat verlangen kan als een homoseksueel verlangen beschouwd worden, zoals onderstaand citaat beschrijft. Ze is in de ban van haar schoonheid. Dieuwertje Blok is voor Jas een groot verlangen.

“Ondanks het feit dat hij een rammetje was, had ik hem vernoemd naar de krullenmevrouw van *Het Sinterklaasjournaal* omdat ik haar zo mooi vond. Het liefst wilde ik haar boven aan mijn verlanglijstje zetten, maar ik wachtte er nog even mee, daarbij had ik haar ook nog niet zien staan in het krantje van de Intertoys.” (Rijneveld 19)

Het gedrag van Jas, en van Hanna, strookt dus niet met de godsdienstige voorschriften. Door de homoseksuele experimenten en gedachten, keren ze zich af van de religieuze regels. Ze willen zich niet houden aan de strenge voorschriften die de godsdienst hen oplegt.

5.2.2 Doodsdrift

Naast de lichamelijke drift is er ook een doodsdrift aanwezig in het verhaal. De seksuele drift maakt het mogelijk kortstondig te ontsnappen aan de realiteit tijdens het leven. De dood is daarentegen een permanente vlucht van het huidige leven, maar door het geloof in een wedergeboorte betekent de doodsdrift vooral een verlangen naar een nieuw leven.

De kinderen willen begrijpen wat de dood betekent en hoe hun broer Matthies is gestorven. Om die betekenis van de dood te ontdekken, brengen ze vele offers door bijvoorbeeld dieren te doden. Ze tasten de grenzen van de dood af. Jas en Hanna fantaseren over vluchten naar de overkant, die voor hen de dood symboliseert. Niet alleen de kinderen, maar ook de ouders spelen met gedachten over de dood. Ze hebben beiden zelfmoordgedachten. Moeder spreekt letterlijk uit dat ze dood wil. Ze wil verlost worden van het lijden dat ze op aarde met zich meedraagt. Ook vader koestert een verlangen naar de dood.

“Dan vraagt hij of ik het verhaal nog ken van de man die op een dag zijn fiets pakt en naar de rand van de wereld rijdt. Hoe hij tijdens het fietsen erachter komt dat zijn remmen kapot zijn, dat het hem oplucht omdat hij nu voor niets en niemand meer kan stoppen. De goede man fietst zo van de wereld af en tuimelt, zoals hij altijd aan het tuimelen is geweest, maar nu komt er geen einde aan. Zo zal de dood voelen, als een eindeloze val zonder opstaan, zonder pleisters. Ik houd mijn adem

in. Het verhaal heeft me vaak bang gemaakt. Samen met Hanna had ik op een keer bierdopjes om de spaken van vaders fiets gevouwen, zodat hij niet stiekem de man achterna kon gaan. Pas later had ik door dat vader die man is. Dat vader aan tuimelen doet.” (Rijneveld 211)

Bij alle gezinsleden is een doodsdrijf merkbaar. Ze lijden allemaal onder de lasten van hun huidige leven. Bij Jas is de doodsdrijf echter het meest uitgesproken. Voor Jas is het aftasten van de dood niet genoeg, zij wil echt voelen hoe Matthies is gestorven. Gedurende het hele verhaal wordt ze gedreven door suïcidale gedachten. Aan de ene kant heeft ze een sterk verlangen naar de dood, maar aan de andere kant is ze bang voor de dood omdat ze haar ouders wil sparen van nog een sterfgeval. Ze wil niet sterven voordat ze haar missie heeft volbracht en schippert daardoor de hele tijd tussen leven en dood. “Als ik de missie heb volbracht, kan ik met een gerust hart naar de overkant.” (Rijneveld 90). Met die missie bedoelt ze moeder en vader weer vrolijk maken. Jas heeft uiteindelijk door dat haar dood of offerdood de oplossing kan zijn om haar gezin uit het lijden te verlossen. Ze kiest zelf voor het einde van haar bestaan. Ze kiest ervoor om te vluchten, weg van de realiteit, in de dood.

5.2.3 Wedergeboorte

De roman is thematisch doordrongen van de doodsdrijf. In eerste instantie lijkt dat te contrasteren met het verlangen naar een wedergeboorte. Dat kan echter verklaard worden doordat de gereformeerden sterk geloven in een wedergeboorte en hun hoop vestigen op een beter leven na dit leven. Een doodsverlangen houdt dus veeleer een verlangen naar het einde van het huidige leven in. Impliciet is er in de doodsdrijf een verlangen naar een nieuw leven aanwezig. De gereformeerden verlangen naar de dood, want ze zien het leven slechts als een tussenfase waarin ze wachten op Gods oordeel.

De bevindelijke christenen geloven sterk in de wedergeboorte. In de Bijbel staat namelijk vermeld dat alle doden uit hun graven zullen wederkeren, net zoals Jezus Christus uit zijn graf opstond. Ook de familie Mulder in de roman gelooft in de wedergeboorte, zo blijkt uit de toespraak van de vader bij de begrafenis van Matthies. Het geloof in de wedergeboorte is een troostende gedachte, maar tegelijkertijd een manier om de realiteit niet onder ogen te komen, om de realiteit te ontkennen.

“Maar op een dag, zo stond het in de Bijbel, zouden alle graven openbreken, op een dag zal ieder leven terugkeren.” (Rijneveld 209)

“Ik vermoed dat dat is voor het geval hij op een dag terugkeert, ‘Als Jezus terugkomt, zal het net zo’n dag zijn als alle andere. Het leven zal zijn gewone dag gaan. Net als toen Noach zijn schip bouwde, zullen de mensen bezig zijn met werken en

eten, met drinken en met trouwen. Helemaal verwacht zal Matthies er net als Hij ook weer zijn,' had vader gezegd op de begrafenis." (Rijneveld 50-51)

Een citaat uit de Bijbel dat oma aan Jas vertelde, blijft in Jas' hoofd hangen. Het citaat vormt wellicht inspiratie voor Jas en haar visie op de dood. Als gevolg van haar angsten probeert ze haar krachten te projecteren op haar jas. Zonder haar jas voelt ze zich krachteloos en waardeloos. Gesterkt door dit citaat zou het kunnen dat ze verwacht bij haar wedergeboorte met meer krachten terug te keren.

"Ik herinner me de woorden uit Korintiërs die oma me een keer voorgelezen had toen ik bang was dat wij Matthies niet meer zouden herkennen: 'Dwaas die u bent! Als u iets zaait, moet dat eerst sterven voordat het tot leven kan komen. En wat u zaait, heeft nog niet de vorm die het later krijgt; het is nog maar een naakte korrel, een graankorrel misschien of iets anders. God geeft daaraan de vorm die Hij heeft vastgesteld, en Hij geeft elke zaadkorrel zijn eigen vorm. Zo zal het ook zijn wanneer de doden opstaan. Wat in vergankelijke vorm wordt gezaaid, wordt in onvergankelijke vorm opgewekt, wat onaanzienlijk en zwak is wanneer het wordt gezaaid, wordt met schittering en kracht opgewekt. Er wordt een aards lichaam gezaaid, maar een geestelijk lichaam opgewekt.'"(Rijneveld 209)

Ook de andere gezinsleden koesteren het verlangen naar nieuw leven of naar een wedergeboorte. De ouders hebben suïcidale gedachten en willen vooral dat hun huidige leven stopt. Jas droomt vooral van een leven, zowel voor zichzelf als voor haar familie, zonder zorgen en zonder schuldgevoelens.

"Als ik buitenkom zie ik Obbe zich van zijn wegwerp-overall ontdoen. Hij gooit hem in het protestvuur, dat van oud riet is opgebouwd en in het weiland naast de mesthoop ligt te fikken, met daaromheen een handjevol verloren boeren. Konden we onze lichamen maar zo van onszelf ontdoen, vrij van de smet die op ons ligt." (Rijneveld 194)

Jas smacht naar een beter leven zonder angsten, een leven waarin ze liefde en aandacht ontvangt van haar ouders en opgemerkt wordt door de mensen om haar heen. Ze verlangt naar erkenning en waardering door haar omgeving. Dat verlangen verklaart de vele verwijzingen in het boek naar rupsen en vlinders. Een vlinder kruipt uit de pop van een rups. Op die manier wordt de rups als het ware wedergeboren als een vlinder. Zoals een rups verpopt tot een vlinder, zo hoopt Jas verpopt te worden tot een nieuwe versie van zichzelf. De jas symboliseert daarbij de pop waaruit de wedergeboorte zal ontstaan. Het is de grens die ze moet doorbreken om daarna als een vlinder door het leven te fladderen. Jas geraakt echter niet verlost van haar jas, het lukt haar niet om zichzelf te vernieuwen. Haar verlangen naar een wedergeboorte verklaart bijgevolg ook haar dood. De diepvriezer is een nieuwe pop of cocon, waar ze inkruipt in de hoop in een nieuwe gedaante zonder angsten weer te keren.

“[...] misschien komt er uit mij dan ook een groot meisje gekropen dat vrij is van haar angsten of in ieder geval iemand die gezien zal worden, die al te lang verborgen ligt onder lagen huid en jas.” (Rijneveld 217)

De veearts is de enige die Jas aandacht geeft. Hij geeft haar het gevoel dat ze bestaat. Daardoor begint Jas over hem te fantaseren dat ze zal herboren worden wanneer ze met hem zou kussen.

“Ik stel me voor hoe hij met zijn tong mijn tong zal raken. [...] en dat er uit mij een nieuw leven kan groeien, een versie zonder jas.” (Rijneveld 219).

Jas verlangt niet alleen naar een nieuwe versie van zichzelf. Ze wenst ook andere, meer liefdevolle ouders. Ze wil haar ouders onder water duwen zodat ze als het ware opnieuw geboren worden. Ze wil hen opnieuw dopen zodat ze een krachtigere en stabielere vorm van zichzelf zouden worden. Jas hunkert naar ouders die haar overspoelen met liefde en haar het gevoel geven dat ze iemand is.

“Soms vraag ik me af of het zou helpen als we vader en moeder kopje-onder duwen in het pekelbad, als we ze opnieuw dopen ‘in de naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest’, zodat ze een steviger vorm krijgen en langer houdbaar zijn.” (Rijneveld 103)

Naast de begeerte naar een wedergeboorte van de ouders, verlangt ze ook naar een reïncarnatie van haar broer Obbe. Jas heeft geen goede band met haar broer. Ook bij hem krijgt ze geen aandacht. Bij haar broer kan ze evenmin terecht voor een opluchtend gesprek. Ze snakt naar een andere versie van haar broer, een betere versie dan de broer die hij nu is.

“Voor het eerst stel ik me voor hoe ik een kuil zou graven in de moestuin, Obbe erin zou leggen en hem dicht zou gooien, aan zou harken en dan de vrieskou eroverheen laten als bij boerenkool, en hopen dat er een betere versie zou ontstaan. Een versie die ik broer zou noemen en waar ik mijn ligakoeken aan geef die niet meer in het laatje bij de andere passen, de broer voor wie ik niet meer mijn kop hoeft te laten hangen op het schoolplein als hij weer eens ruzie heeft of als hij in het fietshok een showtje geeft voor een paar klasgenoten en zijn Lucky Strikesigaretten uitdrukt op een kruisspin.” (Rijneveld 207)

Obbe is zelf ook geobsedeerd door het idee van de reïncarnatie. Hij mist zijn broer Matthies. De dood heeft niet alleen Matthies getroffen, maar is in het hele gezin geslopen. De ouders gedragen zich meer dood dan levend. Obbe wil opnieuw leven in huis brengen. Hij doet tevergeefs pogingen om Matthies en het leven te vernieuwen. Hij probeert het gemis voor zichzelf in te vullen. Zo is hij begonnen met vlinders te verzamelen. Vlinders zijn bij uitstek het symbool van de wedergeboorte. Door levende vlinders te verzamelen tracht hij het leven bij zich te houden. Obbe mist zijn broer Matthies. Het is zijn grootste wens dat

zijn grote broer terugkeert. Zo noemt hij zijn hamster bijvoorbeeld Tiesje, een afkorting van Matthies. Door zijn hamster naar zijn dode broer te vernoemen, wordt Matthies als het ware wedergeboren.

Obbe lijdt onder de gezinssituatie waar de dood een allesoverheersende positie inneemt. Zijn ouders zijn meer dood dan levend. Hij tracht nieuw leven te brengen op de boerderij. Zo stopt hij zaadjes in de grond in de hoop de aarde te bevruchten en op die manier voor nieuw leven te zorgen. Het citaat representeert, naast een verlangen naar nieuw leven, ook een overspelsceñe. Die interpretatie wordt nader besproken in het hoofdstuk over de tien geboden.

“Ik loop door de moestuin en zie daar mijn broer in elkaar gedoken op de grond liggen naast zijn bietenplanten. Zijn schouders schokken. Van een afstandje kijk ik toe hoe hij een bietenplant in zijn armen houdt en driftig zijn vinger in de aarde drukt om er nieuwe zaadjes in te kunnen stoppen, zoals hij net nog tussen mijn billen heeft gedaan.” (Rijneveld 205)

Nadat Jas de haan heeft gedood, vliegt er opeens een vlinder langs haar voorbij. Het is waarschijnlijk dat deze vlinder een wedergeboren versie van Matthies voorstelt. Het is bijvoorbeeld opmerkelijk dat de vlinder in december buiten vliegt, terwijl Matthies twee jaar daarvoor in december is gestorven. De vlinder vliegt naar Jas alsof hij haar iets wil zeggen. De vlinder kan geïnterpreteerd worden als Matthies, die als Mattheüs een boodschap probeert te brengen. De vlinder, als een symbool van de wedergeboorte, wil Jas er attent op maken dat alleen de dood en de hoop op een wedergeboorte een verlossing kunnen brengen. Jas doodt de vlinder. Jas heeft de dood in handen. Zij beslist over haar eigen dood en het leven van haar ouders. Het is al de tweede keer dat Matthies op magische wijze in een nieuwe gedaante verschijnt. Hij is echter geen lang leven beschoren. In zijn menselijke gedaante is Matthies als tiener gestorven, en ook als hamster en vlinder houdt hij het niet lang uit. Hij wordt daarbij telkens vermoord door zijn broer en zus die de dood willen begrijpen om zo dichterbij hun overleden broer te geraken. De hamster sterft net als Matthies een verdrinkingsdood. De vlinder sterft net als Matthies in “een ijskoud graf”. Matthies sterft in een bevroren meer, de vlinder in de sneeuw.

“En ineens vliegt er naast mij een bonte bessenvlinder met op zijn vleugels zwarte vlekken als gemorste inkt. Ik vermoed dat hij ontsnapt is uit de collectie van Obbe. Dat kan niet anders, in december zijn er geen vlinders te zien, die houden allemaal een winterslaap. Ik vang hem in de kommetjes van mijn handen en houd hem tegen mijn oor. [...] Ik hoor de vlinder paniekerig tegen de binnenkant van mijn handen fladderen en knijp ze dan tot een vuist, alsof het een kladbloodje is met oneerbiedige woorden erop. Het wordt stil. Alleen het geweld in mij maakt lawaai. [...] Ik laat de dode vlinder tussen mijn handen uit in de sneeuw vallen, schuif er met mijn laars een nieuw laagje overheen: het is een ijskoud graf.” (Rijneveld 262)

Zoals reeds is aangehaald, wil Jas dat ook haar ouders een nieuwe versie van zichzelf worden. Omdat het haar missie is de liefde aan haar ouders terug te bezorgen, wil ze graag zelf de wedergeboorte in de hand hebben. De opgezette buik is voor haar een trots, omdat ze net als haar zijdehoenders zelf in staat is nieuw leven in zich te laten groeien en geboren te laten worden. Ze wil alles in zich houden zodat ze het later kan gebruiken om nieuw leven te creëren. De passage waarbij ze buiten het erf haar behoefte gaat doen, kan daarbij geïnterpreteerd worden als een geboorte. Het is de plaats waar ze een stukje van zichzelf achterlaat om verlicht als een nieuwe versie van zichzelf verder te leven. Door zelf nieuw leven te scheppen, kan ze ook het leven bij haar ouders terugbrengen. Haar opgezette buik is als een ei met twee dooiers. Zij heeft de kracht om haar beide ouders te ontgooien en hen dichterbij elkaar brengen.

“Ik zei niets tegen vader en moeder over mijn plan, omdat het niet kunnen poepen het enige is wat we nu nog delen, waar zij van zouden opkijken als ik in de keuken voor hen zou gaan staan en mijn shirt omhoog zou doen, mijn opgezette buik als een ei met een dubbeldooier aan hen toon, zelfs even dezelfde trots voel als bij de witte joekels van een ei van mijn zijdehoenders.” (Rijneveld 224)

In het situerende kader werd reeds aangehaald dat een wedergeboorte of bekering geïnterpreteerd moet worden alsof God de mens een nieuw hart geeft. De thematiek rond het hart komt dan ook vaak naar voren in de roman. Jas lijdt onder een gebrek aan affectie en ouderliefde. Ze heeft het gevoel dat haar hart niet telt. Wanneer het kind nog niet geboren is, is het hart belangrijk. Dan is het hart immers de enige manier van communicatie. Door het kloppend hartje weten de ouders dat het kind gezond is. Eens de mens geboren is, telt echter enkel nog Gods hart. Niemand bekommert zich om hoe Jas zich voelt of om de angsten en neuroses die ze ontwikkelt. Niemand ziet het wanneer haar hart sneller klopt omdat ze angstig of gespannen is. Dat komt overeen met het idee van de godsdienst dat het leven niet bestaat om ervan te genieten, maar wel om te lijden. Vanaf het moment dat de mens geboren wordt, begint het lijden of het sterven. Zowel bij Jas als bij vader wordt benadrukt dat het hart diep onder de ribben verstopt ligt. In die strenge godsdienst moet de mens lijden en zijn miserie onder ogen komen. Het hart of de liefde moet daarbij achterwege blijven. Het leven is er niet om te genieten, maar om de ellende te ondergaan.

“‘Ga je spaarpot maar halen,’ zegt ze, terwijl ze een pluk van haar blonde haar uit haar gezicht blaast. Bij iedere trede begint mijn hart sneller te slaan. Even denk ik aan de spreuk uit Jeremia die oma soms zegt als ze de krant leest waarbij ze steeds haar duim en wijsvinger bevochtigt om de problemen in de wereld niet aan elkaar vast te laten kleven: ‘Arglistig is het hart, meer dan enig ding, ja, dodelijk is het, wie zal het kennen?’ Niemand kent mijn hart. Het zit diep verborgen achter jas, huid en ribben. In moeders buik is mijn hart negen maanden belangrijk geweest, maar eenmaal uit de buik maakt niemand zich er meer druk om of het wel genoeg slagen per uur maakt, schrikt niemand op wanneer het even stilvalt of zo snel be-

gint te kloppen dat er wel sprake moet zijn van angst of spanning.” (Rijneveld 55-56)

In het voorgaande citaat vertelt Jas dat niemand zich om haar hart bekommert, waardoor niemand haar hart kent. Niemand weet wie de ware Jas is. Enerzijds kan het citaat uit Jeremia op Jas worden toegepast. Niemand weet dat Jas ook kwaad in zich draagt, dat zij haar broer Matthies dood heeft gewenst en dat zij ook de dood van vaders lievelingshaan op haar geweten heeft. Op die manier is Jas haar hart arglistig of boosaardig. Het hart van Jas maakt echter een evolutie door. Aan het einde van het verhaal laat Jas haar boosheid varen en de liefde zegevieren. Ze offert zichzelf om de liefde bij haar ouders terug te brengen. Anderzijds heeft het citaat ook een algemene betekenis. Het hart is arglistig of listig omdat het hart bepaalt of de mens blijft leven of niet. Niemand kent het hart want niemand weet wanneer het zal stoppen met kloppen. Daarom is het hart ook dodelijk. Het hart is de godsdienst te slim af. Niet God, maar het hart beslist over het lot van de mens. Het hart of de liefde zal aan het einde van het verhaal dan ook de overhand nemen op de strenge godsdienst.

Jas verlangt naar een wedergeboorte, want daarbij wordt het hart van de mens weer belangrijk. Ze wil wedergeboren worden om aan te tonen dat enkel het hart en de liefde van belang zijn en niet de kilte van de godsdienst. De rode kleur van haar jas draagt daaraan bij. Haar hart ligt diep in haar verborgen. Haar hart ligt niet enkel onder haar ribben en haar huid, maar ook onder haar jas. De rode jas is nog een extra beschermlaag waarmee ze zich wil weren tegen de ijskoude sfeer die de godsdienst creëert en de dood die God brengt. De rode kleur bevestigt dat Jas de liefde wil laten terugkeren en dat ze zich verzet tegen de kille godsdienstige sfeer.

Vader wordt getekend als een kwaad persoon, als iemand die zijn kinderen streng en straffend opvoedt volgens de strikte regels van het geloof. In volgend citaat vraagt Hanna aan Jas of vader wel een hart heeft. Jas is van mening dat vaders hart als een gierput is, als een verzamelplaats van het kwaad. Ze koestert boze gevoelens jegens haar vader. Tegen haar zusje zegt ze echter dat vader waarschijnlijk wel een goed hart heeft. In de kerk toont hij immers wel zijn gul hart. Vader schaaft zich achter de strenge godsdienst. Hij vlucht erin weg wanneer zijn leven door de dood van zijn zoon en van zijn koeien uit elkaar valt. Vaders hart representeert bijgevolg de godsdienst, die een gierput is omdat God de meerderheid naar de hel stuurt. De gelovigen leven in een waan waarin hen wordt wijsgemaakt dat ze een zondig hart met zich meedragen. In werkelijkheid zijn ze blind voor het hart van de godsdienst of van God, die Zijn volgelingen in bedwang houdt door angst voor de hel te zaaien onder de gelovigen.

“Heeft vader dan een hart, denk je?”

Het beeld van de hommel maakt plaats voor vaders borstkas. Ik heb hem vandaag nog gezien. [...] Ik kan me geen hart inbeelden achter zijn ribben, eerder een gierput.

‘Vast wel,’ zeg ik, ‘hij is altijd gul met de collecte in de kerk.’” (Rijneveld 85)

Het is de missie van Jas om haar ouders weer een hart te geven, om hen de liefde terug te brengen. Wanneer moeder dreigt dat ze zal springen indien Jas haar jas niet uitdoet, raast de Heilige Geest door Jas heen. Jas is er nog niet klaar voor om haar jas uit te doen. Het gevoel dat de Heilige Geest door haar heen raast, kan beschouwd worden als een ervaring van God die ingrijpt in haar persoonlijke leven. God geeft een teken dat ze sterker moet zijn dan het kwaad indien ze haar missie wil volbrengen.

“Ik schatte de sprong in. Zou de dood hier genoeg mee nemen? Volgens de dominee was de duivel bang voor het dorp omdat wij sterker waren dan het kwaad. Maar was dat ook zo? Waren wij sterker dan het kwaad? Ik duwde mijn vuist in mijn buik om de helse steken die weer opkwamen te dempen, trok mijn billen in een reflex samen, alsof ik een windje binnen wilde houden. Het was geen windje, maar een storm. Een storm die steeds vaker door mij heen raasde. Net als de orkanen op het journaal droeg de mijne ook een naam, ik noemde hem de Heilige Geest. De Heilige Geest raasde door mij heen en mijn oksels kleefden vast aan de stof van mijn jas. Zonder mijn beschermlaagje zou ik ziek worden.” (159)

Conclusie

Dit onderzoek trachtte na te gaan hoe het thema ‘godsdiens’ in de roman *De avond is ongemak* van Marieke Lucas Rijneveld tot uiting komt. Uit de analyse blijkt dat de roman doordrongen is van religieuze symboliek. Het hele verhaal moet in het licht van de godsdiens gelezen worden. Zo komen er herhaaldelijk Bijbelse citaten voor die weerspiegelen hoe het hoofdpersonage Jas naar het leven en de godsdiens kijkt. Daarenboven geven dergelijke citaten ook weer hoe het leven in het dorp doordrongen is van de bevindelijke leer. Zowel de ruimte, de personages, de verhaallijn als de freudiaanse en psychoanalytische inzichten dienen geanalyseerd te worden volgens de godsdiensige leer.

In *De avond is ongemak* staat Jas aan het begin van een puberale strijd waarin ze op zoek is naar zichzelf. Om te ontdekken wie ze is, heeft ze echter ouderliefde en aandacht nodig. Helaas blijft er van die liefde en aandacht weinig over na het overlijden van Matthies, de oudste zoon van het gezin. Het onmetelijke verdriet overtreft alles en de liefde verdwijnt naar de achtergrond. De gezinsleden verliezen zichzelf en ook elkaar. De puberale seksuele ontluiking doemt op en de kinderen weten van geen ophouden. Hun dodelijke en seksuele offers kennen geen grenzen. Hoewel ze met deze offers zonden begaan volgens het geloof, is het doel van de kinderen God tevreden te stellen. God zou, in de onstabiliteit van het leven, de enige zekerheid moeten zijn. Maar ook Hij laat het afweten en het enige wat Jas voelt, is Zijn afwezigheid. God lijkt alleen maar de goeden te doden en nooit genoeg te nemen met de offers die ze brengen. Jas ontwikkelt een neurotisch godsbeeld en in haar nachtmerries komt de onbewuste angst tot uiting dat God haar de redding van haar ouders niet zal gunnen en zelf de redding op zich zal nemen. Haar offerdood is het ultieme offer dat Jas voor de Vader kan brengen. Alleen met dit offer zal God genoeg nemen. Haar dood in de vriezer is tevens een poging om zelf door God gered te worden en om van haar depressie, een gevolg van haar neurotische godsbeeld, verlost te raken. Het verhaal geeft het gevoel dat Jas steeds meer afvallig wordt en dat haar afkeer van de godsdiens steeds groter wordt. Dat is echter niet het geval. Jas voelt Gods aanwezigheid niet, maar ze is er wel naar op zoek. Aan het einde van het verhaal kiest ze voor een offerdood om naar Matthies in de hemel te gaan. Op die manier komt ze net dichterbij God dan ze ooit in haar leven had kunnen komen. Daarbij komt ook het verlangen naar de overkant aan bod. De overkant is waar Matthies is overleden. De overkant is ook de hemel waar Matthies als een sterretje op haar wacht. Door te sterven als een offer hoopt Jas naar het beloofde land aan de overkant te gaan. Tijdens haar zoektocht naar haar broer, naar de dood en naar Gods liefde, komt ze overigens in een identiteitsstrijd terecht waarin ze niet meer weet of ze goed of kwaad is, of ze Hitler of een Jood is. De tegenstelling tussen het goede en het kwade is een thema dat Jas intrigeert en op verschillende plaatsen in de roman naar voren komt. Uiteindelijk zal Jas het kwaad achter zich laten. Net als Jezus zal ze pleiten voor het goede en zichzelf offeren om het volk van de zonden te redden. Voor Jas is de godsdiens geen waarheid van lijden, maar een waarheid van liefde. Er kan gesteld wor-

den dat *De avond is ongemak*, naar analogie met het Bijbelse Exodusverhaal, het verhaal van Jas' uittocht beschrijft richting haar beloofde land, waar ze met haar broer herenigd zal worden. Zowel Jas als Matthies zijn daarbij een voorstelling van Mozes. Matthies leidt als Mozes zijn zus naar het beloofde land in de dood. Jas leidt als Mozes haar ouders naar een beloofd land waar de liefde weer belangrijk is. Jas symboliseert niet alleen Mozes, maar ook Jezus de Verlosser. Ze brengt het Oude en het Nieuwe Testament samen.

Zoals reeds werd aangegeven in de inleiding van deze scriptie zijn er heel wat overeenkomsten terug te vinden tussen het hoofdpersonage en de auteur. Rijnveld geloof niet meer onvoorwaardelijk in God, toch gelooft ze wel dat er 'iets' van het geloof waar moet zijn. Op basis daarvan zou de religieuze dwangneurose van Jas gebaseerd kunnen zijn op de afzwakking van Rijnvelds eigen geloof in God. Dat is echter louter een suggestie en staat los van de inhoudelijke analyse.

Om af te sluiten zou deze scriptie graag nog enkele aanbevelingen voor verder onderzoek aanreiken. Om de omvang van deze scriptie enigszins te beperken, werd het hoofdstuk over de religieuze getallensymboliek achterwege gelaten. Niettemin zou een analyse van dit thema interessante inzichten kunnen bieden. Ook de toepassing van de psychoanalytische theorieën werd, gezien het onderwerp van deze scriptie, beperkt tot de religieuze aspecten. Een analyse waarbij andere psychologische en psychoanalytische ideeën op de roman worden toegepast, zou echter relevante beschouwingen aan het licht kunnen brengen. Daarnaast kan het ook erg interessant zijn te onderzoeken hoe het thema 'godsdiens' in andere werken van Rijnveld tot uiting komt, zoals in haar eerste dichtbundel *Kalfsvlies* of haar recente bundel *Fantoommerrie*.

Bibliografie

An. “De zienswijze van de Bijbel: Wat betekent het om iemand de andere wang toe te keren?” *JW.org*. Jehova’s Getuigen, g.d. Web. 11 mei 2019. Geraadpleegd via <https://wol.jw.org/nl/wol/d/r18/lp-o/102010324>

An. “Exodus: Mozes, farao, de tien plagen en de Egyptische goden.” *Mens en Samenleving*. G.p., g.d. Web. 4 mei 2019. Geraadpleegd via <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/53533-exodus-mozes-farao-de-tien-plagen-en-de-egyptische-goden.html>

An. “Farizeeën.” *Christipedia*. G.p., g.d. Web. 16 mei 2019. Geraadpleegd via <http://www.christipedia.nl/Artikelen/F/Farizeeen>

An. “Het tweede boek van Mozes genaamd Exodus.” *Statenvertaling*. G.p., g.d. Web. 20 mei 2019. Geraadpleegd via <https://www.statenvertaling.net/bijbel/exodus.html>

An. “Jezus’ houding tegenover de wet (Theologische achtergrond).” *Thomas Godsdiens-
onderwijs*. KU Leuven, 7 januari 2019. Web. 16 mei 2019. Geraadpleegd via <https://www.kuleuven.be/thomas/page/jezus-houding-tegenover-de-wet/>

An. “Jezus wijst de farizeeën terecht.” *JW.org*. Jehova’s Getuigen, g.d. Web. 6 mei 2019. Geraadpleegd via <https://www.jw.org/nl/publicaties/boeken/jezus/bediening-in-galilea/jezus-wijst-farizeeen-terecht/>

An. “Joodse Bijbel: Simson de Nazireeër en Richter.” *Mens en Samenleving*. G.p., g.d. Web. 28 april 2019. Geraadpleegd via <https://mens-en-samenleving.infonu.nl/religie/52639-joodse-bijbel-simson-de-nazireeer-en-richter.html>

An. “Pesach: Het Pesach verhaal.” *InfoNu*. G.p., g.d. Web. 26 mei 2019. Geraadpleegd via <https://kunst-en-cultuur.infonu.nl/feestdagen/53092-pesach-het-pesach-verhaal.html>

An. “Reinheid van het kamp.” *Kingcomments*. G.p., g.d. Web. 19 mei 2019. Geraadpleegd via <https://kingcomments.com/nl/bijbel/Dt/23>

An. “Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP).” *Parlement.com*. G.p., g.d. Web. 4 mei 2019. Geraadpleegd via https://www.parlement.com/id/vh8lnhrouwy4/staatkundig_gereformeerde_partij_sgp

Biemond-Boer, Betsy. *‘Die Hollanders zijn gek!’ Identiteit en integratie van bevindelijk gereformeerden in Canada*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2008. Online (Google Books)

Bouwman, Willem. *Het gereformeerden boek*. Zwolle: Waanders, 2009. Print.

De Groot, Boudewijn. “Discografie.” *Boudewijn de groot*. G.p., g.d. Web. Geraadpleegd via <http://www.boudewijndegroot.nl>

De Veen, Thomas. “Offers verzinnen om de dood te bezweren.” *NRC Handelsblad* 23 maart 2018: g.p. Web. Geraadpleegd via LiteRom.

De Vink, Willem. “Geen veroordeling – Jezus werd de laatste zondebok.” *Willem de Vink*. G.p., g.d. Web. 2 mei 2019. Geraadpleegd via <https://willemdevink.nl/geen-veroordeling-jezus-werd-de-laatste-zondebok/>

De Wever, Robin. “Refokerken dekken misbruik niet toe, maar we bemiddelen wel.” *De Verdieping Trouw*. De Persgroep, g.d: g.p. Web. 24 april 2019. Webpagina niet meer beschikbaar.

Drayer, Elma. “Incest in refokringen waar gehoorzaamheid geldt als kinderdeugd.” *De Verdieping Trouw*. De Persgroep, 16 februari 2012: g.p. Web. 26 april 2019. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/home/incest-in-refokringen-waar-gehoorzaamheid-geldt-als-kinderdeugd~a589df92/>

Janse, Christiaan S.L.. “Bewaar het pand: de spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie bij de bevindelijk gereformeerden.” Diss Doct. Vrije Universiteit Amsterdam, 1985. Print.

Kleinjan, Gerrit-Jan. “De biblebelt is de weg kwijt.” *De Verdieping Trouw*. De Persgroep, 12 februari 2013: g.p. Web. 26 april 2019. Geraadpleegd via <https://www.trouw.nl/home/de-biblebelt-is-de-weg-kwijt~a5a44c92/>

Leterme, Chantal. “De evangelist Matteüs.” *Bijbel in 1000 seconden*. G.p., g.d. Web. 16 mei 2019. Geraadpleegd via <http://www.bijbelin1000seconden.be/menu/tiki-index.php?page=De+evangelist+Matteüs>

Moeliker, Rick. “Kijken naar de wereld vanaf de zijlijn.” *Nederlands Dagblad* 30 maart 2018: g.p. Web. Geraadpleegd via LiteRom.

Nijboer, Janneke. “Wie is de zondebok?” *Bijbel in Gewone Taal*. Nederlands Bijbelgenootschap, 8 mei 2015. Web. 25 april 2019. Geraadpleegd via <https://bijbelingewonetaal.nl/actueel/blogs/item/wie-is-de-zondebok/>

Rijneveld, Marieke Lucas. “Biografie.” *Marieke Lucas Rijneveld*. G.p., g.d. Web. Geraadpleegd via <https://mariekerijneveldschrijfster.wordpress.com/over/>

Rijneveld, Marieke Lucas. *De avond is ongemak*. Amsterdam: Atlas Contact, 2018. Print

Schmeets, Hans. “De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015.” Onderzoeksrapport. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, december 2016. Online. 29 mei 2019

Stroeken, Harry. "Freud en de religie." *Humanisme en religie: controverses, bruggen, perspectieven*. Ed. Joachim Duyndam, Marcel Poorthuis en Theo de Wit. Delft: Eburon, 2005. 350. Online: Google Books.

Stroeken, Harry. *Psychoanalytisch woordenboek*. Amsterdam: Boom, 1994. Print.

Van Amerongen, Arthur. "Een zondig hart 'ach, ach, ach', zei mijn vader dan, 'het is toch wat met de zonde', en dat uren lang." *De Groene Amsterdammer* 121.10 (1997): g.p. Web. 24 april 2019. Beschikbaar via <https://www.groene.nl/artikel/een-zondig-hart-ach-ach-ach-zei-mijn-vader-dan-het-is-toch-wat-met-de-zonde-en-dat-uren-lang>

Van der Meiden, Anne. *Welzalig is het volk: bijgewerkt en uitgebreid portret van De zwarte-kousenkerken*. Baarn: Ambo, 1976. Print.

Van Dijk, Gert-Jan. *Het geloof der vaderen: de denkwereld van de bevindelijk gereformeerden*. Nijmegen, SUN, 1996. Print.

Vergote, Antoine en Paul Moyaert et al. *Psychoanalyse: de mens en zijn lotgevallen*. Kapellen: Pelckmans, 1988. Print.

Wessel, Coen. "De dood van Mozes." *Coenwessel*. G.p., g.d. Web. 4 mei 2019. Geraadpleegd via <http://www.coenwessel.nl/index.html>

Wolters, G. "„Incest stempelt het hele leven”" *Reformatorisch Dagblad* 4 maart 1999: g.p. Web. Geraadpleegd via <https://www.rd.nl/oud/bin/990304bin40.html>